Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

JOHANNES THOLLE

DANSKE GARTNERE

EN RÆKKE TYPER OG TIDSBILLEDER



J. H. SCHULTZ FORLAG · KØBENHAVN

DANSKE GARTNERE

DANSKE GARTNERE

EN RÆKKE TYPER OG TIDSBILLEDER

SAMLEDE I ANLEDNING AF

»ALMINDELIG DANSK GARTNERFORENING«S
FYRRETYVE-AARS-JUBILÆUM 1927

AF

JOHANNES THOLLE

MED ET FORORD OG ET PERSONREGISTER
MED BIOGRAFISKE DATA

J. H. SCHULTZ FORLAG A/S ✠ KØBENHAVN MCMXXVII

TRYKT HOS J. H. SCHULTZ A/S — KØBENHAVN 1927

INDHOLD.

		Side
Forord		7
I.	Klosterbroder	9
II.	Humlemester	14
III.	Podemester	18
IV.	Kongelig Urtegaardsmand	22
V.	Kaalkone, Æblekvinde og Humlekræmmer	34
VI.	Kongelig Slotsgartner	42
VII.	Herregaardsgartner	68
VIII.	Voldmester, Kommunegartner	81
IX.	Botanisk Gartner	84
X.	Handelsgartner	87
XI.	Landskabsgartner, Anlægsgartner og Havearkitekt	107
XII.	Graver og Kirkegaardsgartner	115
XIII.	Gartner-Lærer	118
XIV.	Amagerne	121
XV.	Præst og Gartner	123
XVI.	Skolelærer og Gartner	126
Personregister		130

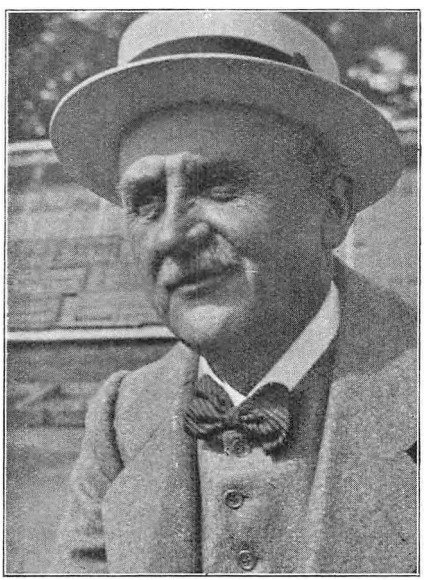

I Ærbødighed tilegnet

Overgartner Jens K. Jørgensen.

FORORD.

Med Udsendelsen af nærværende lille Bog har det været min Agt at give et beskedent Bidrag til Belysning af danske Gartneres Kaar igennem de vekslende Tider. I særlig Grad er der lagt Vægt paa Tiden før »Almindelig dansk Gartnerforening« stiftedes (1887), og jeg har søgt at fremdrage Træk, som ikke før har været samlet eller publiceret, saa at Billedet af Gartnernes Liv og Virke kunde komme til at staa i nyt (om muligt) klarere Lys. Af lignende Aarsager er ældre Tider behandlet paa noget bredere Basis end de nyere, og gamle Dages Almuesmænd har af samme Aarsag faaet en betydeligt udførligere Omtale end den, der bliver selv mere bekendte Gartnere fra den nyere Tid tildel. Det er gjort ud fra den Motivering, at de Træk, der kendes fra gamle Dages Gartnerliv, har en ikke ringe kulturhistorisk Betydning, og kun med dette som historisk Baggrund er det muligt at bedømme de senere Tiders Virksomhed rigtigt, ligesom det ogsaa er gjort med den Motivering, at vore Dages Gartnere faar deres Data publiceret gennem Interviews, Fødselsdagsartikler, Nekrologer etc., og at en Række Slægts- og Personskildringer fra den nyere Tid er tænkt samlet i et 2det Bind af nærværende, for saa vidt en saadan Fortsættelse vil vise sig ønskelig. Af nulevende Personer er da kun ganske undtagelsesvis medtaget enkelte for at et Billede har kunnet blive komplet.

Af disse forskellige medbestemmende Aarsager maa denne Bog paa ingen Maade opfattes som en komplet Fortegnelse over danske Gartnere fra ældre Tider eller som en Haandbog, hvori man kan finde alle Data Gartnere vedrørende. Jeg har, særligt i Navnefortegnelsen Side 130 søgt at faa medtaget saadanne koncise Oplysninger, som vil være af Værdi for videre Undersøgelser eller til Oplysning om vedkommende Person, men i

mange Tilfælde maa der sættes et Spørgsmaalstegn ved de paagældende Data, i andre Tilfælde er Tidsangivelsen kun tilnærmelsesvis, mens den i enkelte Tilfælde ganske mangler. Kunde Bogen blive opfattet og modtaget som en Hyldest til den flittige, stræbsomme og dygtige Gartner i Fortid og Nutid, da er den efter mit Ønske.

For modtagen Støtte til Foretagelse af mine Undersøgelser takker jeg »Alm. dansk Gartnerforening«, ligesom jeg takker Dhr. Kolleger, som med Beredvillighed har meddelt mig Oplysninger og gennemlæst Dele af Manuskriptet. Jeg beder paa Forhaand om Overbærenhed overfor mangelfulde Oplysninger i dette første Arbejde af denne Art og vil være meget taknemmelig, om Læserne vil være mig behjælpelig med at faa de givne Oplysninger suppleret og mulige Fejl rettet.

Frederiksberg, i Juni 1927.

Johannes Tholle.

I. KLOSTERBRODER.

Det kan lyde som en Paradoks, naar Katolicismens Klosterbroder, der levede i Kyskhed og Cølibat, betegnes som Stammefaderen til den senere saa vidt forgrenede og specialiserede Stand, hvis Fællesnavn er »Gartnerstanden«. Men taget rent historisk uden Hensyn til filologiske eller andre Momenter, der har haft Indflydelse paa Fremkomst af Gartner-Navnet, er det ikke muligt at finde nogen anden Kategori af Mennesker, der kan besidde den Ære: at være den første, som rent økonomisk og maaske æstetisk har dyrket Jorden som andet end Agerbrug.

Og blandt Klosterbrødrene var da saavel Lærde som Læge med i Arbejdet for at dyrke Jorden til Velsignelse for Klosterbroderskabet selv og for Menneskeheden i mere Almindelighed. Den lærde Klosterbroder, Abbeden eller Prioren, hvis Aand hvilede over Klosterarbejdet, afsatte i Henhold til de Regler, som den paagældende Munkeorden nu var underkastet, de Timer, som skulde bruges til legemligt Arbejde, derunder Arbejde i Haven. Det var ogsaa ham, der forskaffede Planterne fra det varme Syden, — ham, der tilskrev sine Venner og Forstandere eller Kaldsfæller i Moderklostrene i Frankenland eller de romerske Lande, — bad dem om Urter af de bedste Sorter, om Podekviste til at bringe de vilde Nordboeres vilde Abilde til at give rødmende og søde Æblefrugter, — bad om Løg, som Nordboerne kunde krydre deres fede animalske Spiser med, — om Urter, som kunde laves til Maaltider, som ingen Nordbo før havde smagt, eller om Urter, hvis Blomster var saa store og skønne, at de næsten kunde afspejle den skønneste af alle Herligheder: Himmeriges Herlighed, — Urter,

som havde guddommelig og helbredende Kraft i sig, og hvis Navne havde forjættende Klang: St. Peders eller Himmeriges Nøgler, Sct. Ibs Liljer, Jomfru Marias Morgensko o. s. v.

Fra Nord til Syd sendtes »Brevbærere« med Bøn om Bistand. Fra de varme og herlige Sydens Egne vandrede Brevbærere op til det kolde Nord, hvor Vildskaben i Folk og Natur syntes at overgaa hinanden. Trodsende Ufred, Utryghed ved Færden, Strabadser under Vandringen og uvidende om, hvad af Ondt eller Godt, den kunde bringe, bragte de fromme Brødre og Brevbærere fra Sydens Lande Sydens Solblomster og lægende Urter til et Folk, om hvis Eksistens de neppe vidste synderligt, og om hvis Levekaar og Livsførelse Rygtet i det mindste intet godt havde fortalt dem. Klosterbrødrene i Danevang tog imod de indtørrede Urter eller de dyrebare Frø, — de plantede og saaede Sydens Sæd i den nordiske Muld, og den Gud, som de troede paa, og som de paakaldte i deres Gudstjenester, ved deres Messer, i Sang eller Bøn, gav Velsignelse dertil og lagde Vækst i de spæde Kim, saa Klosterhaverne kunde vokse frem, som Skønhedsaabenbaringer og fredfyldte Hvile- og Arbejdssteder bag lunende og skærmende Mure og Bygningsværker.

Navnløse er alle disse Brevbærere. Unævnte er selv de fleste af Klosterforstanderne, hvis Initiativ og Kærlighed til Næsten har foraarsaget, at vor Middelalders Flora blev beriget med mange Blomster, og at de vilde Hedninger fandt Lægedom ved sjældne og underbare Urter. Enkelte er der dog, hvis Ry er bevaret til vor Tid, og om hvem vi ved, at netop de var virksomme for at fremme den fredelige Syssel, som hedder Havedyrkning.

Abbed *Vilhelm* til Klostrene paa Eskildsø og Æbelholt er Navnet, som lyser over alle andre ikke blot fra disse, men ogsaa fra senere Tider. Han var Absalons Ven, og han var Havesagens Ven som Faa. En senere Tid har kaaret ham til Helgen, eftersom der skete Jærtegn ved hans Grav. En endnu senere Tid har udkaaret ham til Danmarks Havehelgen, fordi han som faa andre har arbejdet for Havesagens Fremme under ugunstigst mulige Kaar. Og om nogen bør bære en saadan Betegnelse, da er Abbed Vilhelm den eneste, der kan bære den med rette.



Fig. 1. Abbed Vilhelm til Eskildsø og Æbelholt.

Men Arbejdet i Klosterhaven varetoges ikke af Abbed eller Prior, — ja selv Munkene deltog sædvanligvis neppe i det væsentligste af Havearbejdet, det grovere. Hertil antoges Lægbrødre, og disse er da at anse for at være de første »Havemænd«; thi Gartnere kan de neppe kaldes. Lægbroderen optoges af Almuen paa Klosterets Egn. Han gik Klosterfolket tilhaande med det legemlige Arbejde og var en Formidler mellem Bondealmuen og de fromme Fædre. I Klosteret var han som en Fremmed iblandt de fremmede; og kunde Prioren og Munkene sætte latinske Dokumenter sammen, og var det disses Arbejde at skaffe fremmede Urter til Landet, saa var det Lægbroderen, paa hvem det hvilede — næst Vorherre — at faa de fremmede Vækster til at gro i den nordiske Muld. Han maatte pleje Urter, han aldrig før havde set eller vidst af at sige med lige saa stor Omhu som dem, han kendte, — ja han maatte vel endog ofre dem endnu mere Omhu, om deres Vækst skulde lykkes. Han maatte den ene Dag binde Humleranker til lange Staver, og den næste Dag lægge ildelugtende Løg i Jorden for om Sommeren til sin Forundring at se en Aabenbaring af en Helgens Lilje stige op af Mulde. Han maatte lede Vinens frodige Ranker op ad Klostermurene, og han maatte paa samme Tid plukke krusede Blade af sære Urtestokke og til sin Forfærdelse se, at Bladene af Køgemesteren sattes paa Bordet for at spises, — ja at endog Munkene overlevede et saadant Maaltid. Han saa, hvorledes Frøene kunde blive til Vidunderblomster, hvis største Skønhed dog var den underbare Kraft, der boede i dem, og som kunde virke helbredende paa menneskelige Skrøbeligheder. Han saa, hvorledes særligt kyndige Munke kunde »ympe« (pode) en Gren af et Træ ind i et andet, og hvorledes de sure, uanselige Smaafrugter derved kunde forvandles til store, runde, røde og saftige Frugter, der sikkert var saa dejlige, som Frugterne af Kundskabens Træ maatte have været; thi af en saadan Frugt kunde man nok lade sig friste, — ikke af de krusede Blade eller bitre Løg. De vilde Abilde, de ildelugtende Løg, de uanselige Frø og de smaabitte Urter kom under Vorherres og Klosterbroderens Tugt og Pleje til at bære de herligste Frugter, og i alt laa Guds Almagt at finde. Den fromme Klosterbroder og Lægbroder fandt et helligt Arbejdssted og en lykkelig fredfyldt Gerning bag de skær-

mende Mure, og Havens Blomsterrigdom og underbare Kraft var ham en Forjættelse om endnu større Rigdomme og endu større Aabenbaringer af Skønhed og Fylde i den anden Verden, hvor Hvilen i Paradisets Have kunde afløse Arbejdet i den jordiske.

Endnu mere navnløse end de havekyndige Abbeder og Priores er de læge Havemænd i Klostrene. Ingen fortæller om dem. De er Brødre uden særligt Fortrin frem for hinanden, uden særlige Rettigheder, uden Navne. Deres Arbejde laa i Klosterets egne Haver derhjemme eller i de talrige Abildgaarde og Kaalgaarde eller Humlehaver, som Klostrene tilbyttede sig eller som de fik overladt af fromme Velyndere, der ogsaa gerne saa sig Saligheden beredt under de bedste Kaar. Deres Virkefelt fandt de endvidere hos Almuen, hvor de fik til Opgave at anlægge Haver for Bønderne, og paa deres Færd og Vandringer til de omliggende Landsbyer medbragte de Klosterets lægende Urter, saa der, hvor de fik Lov at gøre deres Gerning, voksede der smaa Lægedomshaver frem, til Gavn og Glæde for Almuen, efterhaanden som denne lærte at bruge og skatte Urter og Frugter.

Klosterbrødrene har sat sig selv deres Minde i de mange nu forkastede og forglemte Lægedomsurter, som har forvildet sig ud paa Gærder eller som endnu trives paa Tomter og Ruiner. Løvstikker, Bulmeurter, Paaskeliljer og andre af Havernes Liljer eller Urter kan paa Steder, hvor vi synes det mærkeligt, bringe Bud om noget, som var, og for hvem der har Øren at høre med, er deres tavse Tale en Fortællen om Klosterliv og Klostertugt og om Havesagens Pionerer i det kolde og barske Norden. —

Da et Religionsskifte lukkede Klostrene, gjordes Klosterbrødrene ikke derfor brødløse. Haverne forsvandt ikke, fordi man gav sig til at bekende en anden Konfession, og Klostrene sank jo heller ikke alle i Grus for det. I mangfoldige Tilfælde fortsatte de deres Funktion, — blot paa en anden Maade, f. Eks. som Herreborge, Slotte, Hospitaler etc., og Haverne var der god Brug for i disse Tilfælde. De fortsatte da deres Tilværelse paa anden Maade, idet de tog sig en Slots-, Herregaards- eller Hospitalshaves Skikkelse paa. Ikke mindst i de

sidste, Hospitalsforstanderens eller Apotekerens Have, voksede derfor Klosterets Lægedomsplanter videre, og de adelige eller kongelige Humlehaver udvidedes til vidtstrakte Lyst- og Nyttehaver, i hvilke sidste Humlen spillede den største Rolle og havde til Formaal, at forsøde Herskabernes Godtøl, saa det hjemmebryggede Øl kunde holde selve Rostockerøllet Stangen. Ogsaa i disse Haver var der da Brug for arbejdsomme og kyndige Folk, og vi tager neppe fejl, naar vi i Eftertidens Humlemestre, Urtegaardsmænd og Podemestre ser tidligere Klosterbrødre, Lægbrødre eller Munke, eller disses Lærlinge og Svende. Ja, Klostrene selv, som fik Lov at bestaa, eller som genopstod (f. Eks. Antvorskov og Sorø Klostre) havde endnu længe efter Reformationen paa det kirkelige Omraade deres egne Humlemænd og Humlesvende.

II. HUMLEMESTER.

Han er den første Specialiserings Symbol indenfor Havedyrkernes Række. Han var maaske Klosterbroder, Lægbroder eller Munk. Han var omhyggelig til sit Arbejde, stadig og paalidelig. Man skulde have en arbejdsom og omhyggelig Mand til at tage sig af den Del af Klosterhaverne, som blev større og større, og som fandt sine Aflæggere trindt omkring hos Almuen, — hvor Humlem snoede sig opad de høje Stænger, — den Del af Klosterhaven, som stedse krævede mere og mere Pasning, efterhaanden som den voksede sig større, og efterhaanden som Klosterbeboerne stillede større og større Krav, ikke blot til Øllets Kvantiteter men ogsaa dets Kvalitet. Eftersom Porseøllet mere og mere afløstes af Humleøl, og eftersom ogsaa Smagen forbedredes og paavirkedes fra de sydligere Lande, og der endogsaa stilledes Krav om Humle til medicinel Anvendelse, blev Kravene til Humlehaven snart urimeligt store, saa Arbejdet deri fuldt kunde tage sin Mand en Sommer igennem. Og Manden, som maatte tage sig af Humlen i Humlehaven, var Humlemesteren.

Og der stilledes ikke saa ganske faa Krav til den, der skulde passe en Humlehave ordentligt. Ikke blot skulde han vide at holde Haven fri for Ukrudt, saa Humlen kunde vokse sig lang og kraftig. Men han maatte ogsaa vide at tage alle Himmeltegnede og Aarets Dage i Agt paa den rigtige Maade; thi gjorde han ikke det, vilde Humleavlen ikke lykkes. Der skulde plantes tre Dage før eller efter Ny-Maane, eller ogsaa i Mikkelmis Nye om Høsten. Imellem Paaskedagene skulde Humlen stænges, tre Uger senere skulde Rankerne bindes til Stængerne, og til Mikkelsdag skulde Skuddene knibes; — St. Hansdag skulde være de være færdig med at vokse, St. Jacobs Dag skulde Humle blomstre, — alt dette skulde han og Vorherre sørge for, indtil Dagen kom, da Humleplukningen kunde finde Sted. Lykkedes alt, som det skulde, da blev ikke blot Humlehaven forvandlet til en vidunderlig Eventyrskov, hvor Duften og Rankerne vævede sig ind i hinanden, saa Humlemesteren kunde blive helt ør af at se og sanse det hele; men mest af alt var Glæden dog at finde deri, at han vidste, at nu kunde der blive Humle til alt Øllet paa Klosteret eller i Gaarden, saa Naadigherren eller Abbeden kunde glæde sig og takke Vorherre og ham derfor.

Men Humlehaven kunde blive stor. Der skulde efter Loven aarligt lægges i det mindste 5 Humlekuler, — paa Laaland 30, ja paa Fyn endog 60, saa Arbejdet kunde snart komme til at overstige een Mands Kræfter. Saa fik Humlemesteren en Medhjælp, og han kaldtes Humlesvend; eller var der kun een Mand ialt, kunde han kaldes Humlemand. Han kunde arbejde sammen med Urtegaardsmændene eller Gartnerne, eller han kunde endog tillige være Urtegaardsmand og Gartner; men der var de Steder, hvor man foruden en Urtegaardsmand ogsaa holdt baade Urtegaardsvende, Humlemestre og Humlesvende, — en hel gartnerisk Stab.

En Mængde Humlemestre er ligesom Lægbrødrene ganske unævnte for os. Vi har haft Humlehaver i Landet fra Tiden før 1200; men vi kender ingen Humlemænd før c. 1460. Efter denne Tid har vi Navne baade paa »Mestre«, »Svende« og »Mænd«, der har haft med Humlehaverne at gøre, — baade i Klostrenes Humlegaarde og Herreborgenes, — saavel i de meget gamle Dage som nær op imod vor Tid har disse Humle-

mestre eksisteret, og under skiftende Kaar og ændrede Forhold har Humlefolkene gjort deres stille, sommerlige Arbejde i Havesagens Tjeneste.

Blandt de tidligst kendte Humlemestre har vi salig *Torsten*, der var Humlemester paa Skovkloster (Herlufsholm). Vi ved ikke meget om Torsten og hans Liv; men vi ved dog, at Torsten ikke alene tog sig af Klosterets Humlehave, men ogsaa dets Kaalgaard, og til Hjælp ved Arbejdet i disse Haver havde han en Humlesvend foruden, at denne Svends Broder, der ikke nærnere betegnes, havde Arbejde i Haverne. Saavel Torsten som hans Svend fik kontante Penge for deres Arbejde, hvorimod Broderen, som »groff grøfther oc ogh Møgh« i Kaalhaven, maa nøjes med at tage et Par Sko i Betaling for dette (og maaske endnu mere) Arbejde.

Den næste kendte Humlemester er *Anders*, der nævnes i Hatting Herred; vi ved ellers ikke noget om ham, og først 1547 træffer vi paa den næste navngivne, *Hans Tuesøn* i Malmø. Kongens »Humlegaardsmand« paa Koldinghus var (1578) *Morten Polle*, og vi træffer (1580) en anden kongelig Humlemand, *Poul* paa Antvorskov. Humlemanden, som (1581) tages i Kongens Tjeneste paa Koldinghus, Vamdrup eller Nygaard, har vi ingen Navn paa, hvorimod vi kender *Hans Humlemester* paa Københavns Slot (1584). Af ubenævnte Humlemestre er der mange fra disse Tider. Der er saaledes (1523) en paa Holbækgaard, paa Sorø (1586), Skanderborg (1587 og 98), hvor der tillige er en Svend; Antvorskov har sin (1589), og saavel 1604 som 1612 nævnes der Humlemestre paa Frederiksborg, inden der 1621 indkaldes en fra Holland til at passe den nyanlagte Humlehave, hvortil en Humlemand har bragt nye Rødder fra Holsten. Endelig har Krogholm (under Koldinghus) sin Humlemester (1617), og endnu 1624 er der ogsaa paa Herlufsholm en saadan.

Om disse Humlemænds Kaar, Mestrenes saavel som Svendenes, ved vi ikke synderligt, — dog kan Dokumenterne fortælle os et og andet om deres Løn. Og disse Lønningsangivelser siger os, at det var saare beskedne Stillinger, og i økonomisk Henseende lidet paaskønnede Arbejder, disse Mennesker varetog. Morten Polle paa Koldinghus fik saaledes af Kongen (gennem Lensmanden) i aarlig Løn 14 »gamle Dalere«, hvortil

kom 1 »sædvanlig Hofklædning«, 1 Par Sko og fri Bolig, samt i Penge 6 Daler om Maaneden til Kosten. Den kongelige Humlemand, »der skal have Opsyn med Humlehaven« paa Frederiksborg, tilstaas i Kost og Arbejdsløn ialt 12 Dlr., mens dog hans Kolleger sammesteds, nemlig *Jacob Gartner*, *Johan Urtegaardsmand* og *Tønnis Urtegaardsmand* hver faar 1 Dlr. om Ugen og 3 Mrk. til hver af deres Svende. Dertil kom yderligere, at der over disse Humlemestre en Tid (fra 1622) var ansat en »Humlevrager« hvis Opgave det var at »holde Opsyn med Kongens Humlegaarde og Plantninger, anordne dem og befale, hvorledes der skal forholdes med deres Sætning, Graven, Rensning og Optagelse«, saa ogsaa med Tilsynet havde de mindre at sige. Og denne »Vrager« havde foruden den (større) Løn af 1 Mark om Dagen »fri Vogn, naar han rejser til eller fra Kongens Humlehaver«.

Saalænge Klostrene kunde holde Urtegaardsmænd eller Humlemestre og disse igen kunde oplære Urtegaardssvende eller Humlesvende og Humlemænd, har der neppe været synderlig Mangel paa Humlefolk hertillands. Men da Klostrene ophørte, og da Humlesvendene og Mestrene fik Plads hos verdslige Herrer, synes det som om, man ophører at lære nye Svende til Faget. Humlehavernes Antal stiger, og de bestaaende udvides eftersom Kongen paabyder Almuen aarligt at plante. Der er derfor bleven Mangel saavel paa kyndige Folk til at passe Haverne som ogsaa til at undervise Almuen i Plantning og Dyrkning, og der er endvidere bleven Mangel paa unge Humleplanter. Det var derfor saare belejligt for Kong Frederik den Anden, at der (1582) melder sig en Mand til ham, sigende at have Forstand paa »Anlæggelse af Humlekuler og andet Gartnerarbejde«, og han sendes straks til Koldinghus for at han kan blive prøvet og for at man her i Riget kan faa Gavn af hans Kundskaber. Og det er ikke mindre belejligt, da der Aaret efter sendes Kongen en anden Humlemand fra Hertugen af Stettin-Pommern, — en Mand, der ovenikøbet medfører en Svend, ja endog har 3000 Humlerødder med. Ogsaa denne Mand sikrer Kongen sig straks, — i sin Iver derfor tilskriver han paa samme Tid to forskellige af sine gode Lensmænd, nemlig Johan Thaube paa Frederiksborg og Claus Glambech paa Skanderborg, at nu sender Kongen dem Humle-

manden med samt Svend og 3000 Rødder, hvorefter de maa udnytte alle tre Dele saa godt som muligt.

Med en Tilførsel af een Gang 3000 Rødder lod man sig ikke slaa til Taals. Gang paa Gang skaffedes flere Rødder fra Udlandet, saaledes befaledes det (1621) Geert Rantzau i Holsten at lade Kongens Humlemand faa saa mange Rødder, som han kunde faa, og bragte et Skib til at føre dem til Frederiksborg. Disse Tilførsler, Oplæring af nye Svende til Mestre og endnu flere Forhold gjorde, at Humlehaverne efterhaanden kom til at forsyne Landet saa nogenlunde med Humle. Og mens det i 15-Tallet var almindeligt, at der aarligt købtes udenlandsk Humle til Kongens Brug, ophører dette i 16-Tallet, — ja det bliver endog Lenene muligt at brygge saa megen Humle, som behøves til Forsyning af Flaaden paa dens Togter til Sverrig m. fl. Steder. Ikke mindst tog Dyrkningen til paa Fyn, hvor bl. a. Ejerinden af Kjærsgaard (1720) sendte to af Godsets Folk til Brandenborg, for at de der kunde blive uddannede som Humlemestre og derefter kunde udbrede Humledyrkningen hjemme. De »fremmede Humleførere«, som bragte den tyske Humle til Landet, fortrængtes Tid efter anden af de fynske Humlekræmmere, hvis Ry blev landskendt.

Men for at Humleprangerne kunde have noget at handle med, maatte Humlemestrene øve deres Kunst, og gennem Generation efter Generation dygtiggjorde de sig da saaledes at den fremmede Humle kunde holdes Stangen, og Øllet kunde blive krydret med den gode ganske Humle i Stedet for med den »prydske«.

III. PODEMESTER.

Han er den anden Specialist indenfor vort Omraade. Maaske var han, samtidigt med Humlemesteren, — vi har kendt ham omtrent lige saa tidligt, hvorfor vi maaske med lige saa stor Ret kunde kalde Podemesteren for den første. Til

hans Indsigt og Arbejde har der været Brug saa tidligt, som der overhovedet har været dyrket forædlede Træer, og saa tidligt, som overhovedet Forædling af Frugttræer har fundet Sted, har hans Indsigt været udnyttet.

Det var allerede Abbed Vilhelm, der kendte til, at man kunde forædle Frugttræer. Ja, maaske har andre før ham gjort det i Landet, men vi ved dog intet derom. Abbed Vilhelm anmodede (1180) sine franske Landsmænd om at sende sig Frø af Kaal og forskellige Urter, Rødder samt Podekviste, — og det maa da være sandsynligt, at Abbed Vilhelm selv har forstaaet sig paa denne Kunst, eller at han har haft en Munk i sit Kloster som kendte Kunsten. Vi ved dog intet derom, og vi faar det aldrig at vide.

Paa disse Tider sattes Æbler højt i Ære i Danmark. I den hedenske Tid var de jo Foryngelsens og Yduns underbare Frugter. I den kristne Tid var Æblet vel det Syndens Redskab i Edens Have; men mere havde det dog ikke gjort Indtryk paa den katolske Kirke herhjemme, end at f. Eks. Vor Frue Kloster i Aalborg i sit Segl valgte at sætte en Guds Moder med Jesusbarnet paa Skødet, holdende et Æble i sin oprakte højre Haand. Klosterbrødrene selv (ikke mindst Abbed Vilhelm) havde i Frankenland set Frugter paa Æbletræerne, som var runde, røde og dejlige at spise, og som langt overgik de ramme, grønne og smaa Abildfrugter, som den nordiske Abild bar. Vi forstaar, at for Abbed Vilhelm, der havde sat sig til Opgave at forædle det Land, han havde valgt til sit nye Fødeland, — ikke blot dets Folks vilde Sæder og formørkede Hedningesjæle, men ogsaa Landets barske Natur og Folkets grove og primitive Kulturer, — for ham var det en nærliggende Opgave at forædle selve den nordiske Frugt, saa Yduns foryngende Æbler under Korsets Tegn kunde faa fornyet Tiltrækning, og saa at ikke mindst Beretningen om det Kundskabens Træ med de fristende Frugter virkelig kunde blive et Billede, som de vilde Vikinger kunde forstaa. Kunde de sure og snerpede, smaabitte Abildfrugter komme til at gengive Sydens Sol og Sommer og give Kolorit over det kølige Liv i det barske og ugæstmilde nordiske Land, som Klosterfolket levede i, da var det en skøn og stor Opgave at faa dem dertil. Det gjaldt ikke mindst, da Abbed Vilhelm som Ung endnu virkede paa den stille Ø

Eskildsø derude i Roskildefjorden, — mindre maaske, da hans andet Kloster rejste sig og stod færdigt i de mildere Egne i Nordsjælland, hvor Klosterets eget Navn blev en Forjættelse om milde og rødmende Abildfrugter: »Æbelholt«, Skoven af Æbletræer.

Abbed Vilhelm har da forstaaet sig paa de mystiske og guddommelige Love, efter hvilke det stod i et Menneskes Magt at forandre Guds Skabning i Naturen, saa den ved hans Velsignelse og Menneskers Arbejde kunde blive adskilligt rigere, skønnere og bedre, end den var fra Naturens Haand. Han har sikkert haft sine Ideer derom, — og han har vel haft sine Læreregler, hvorefter han er gaaet frem. Vi kender dem ikke, og vi ved ikke, om de er de samme som vi kender andetsted fra.

Brødrene paa Børglum er maaske de eneste, der fra disse Tider har efterladt os deres Poderegler, og selv om Podningens praktiske Greb er saa noget nær de samme, som vi i vore Dage betjener os af, saa grunder sig disse Podningsregler paa den Tro, at om man tilføjer Farvestoffer ude fra (Blod), da vil dette influere paa Podningen. De børglumske Læresætninger byder, at man skal tage »ett Hessletræ eller Bøg saa langt som du vil; og bor det i til Marven, saa mange Gab som du vil, en stakket Spaan mellem hvert Gab, og tag Sommerskud af Abildkvist og sæt det udi det samme Gab, og tag saa øverste Bark af, saa det grønne bliver uskadt, en Kvist i hvert Gab, og grav dennem saa dybt i Jorden, — det kan vel gro«; men »vil du ympe Æble at det skulle vel være og røde baade inden og uden, da skal du give den, som du ymper i, Gedeblod og lade lidt Blod i Kløften, — da vorder de røde«. Men de fromme Fædre føjede da, ligesom deres Efterfølgere i Kunsten, den Bemærkning til, at det skulde gøres i Guds Navn. —

Datiden havde ikke ringe Brug for Folk, som var kyndige i Podningens Kunst. Som Klostrene efterhaanden kom i Besiddelse af Æblehaver rundt omkring i Landet, Haver, som de selv lod anlægge, eller Haver, som fromme Troende skænkede til Klostrene, var der derfor nok af Brug for Ympe- eller Podemestre, og deres Arbejdsomraade var stort. Naar Almuen saaledes, som Loven paabød det, aarligt skulde plante 6 »ym-

pede« (podede) Pære- eller Æbletræer, og de naturligvis ikke selv forstod sig paa Kunsten at forædle et vildt Træ, da maatte Podemestrene skaffe saadanne Træer, eller de kyndige Folk maatte pode for dem. De podede Træer maatte man formodentlig til en Begyndelse forskaffe sig fra Klosterne, — senere tog



Fig. 2. En Podemester i Virksomhed. Tilhøjre: Mønster for et Blomsterbed (c. 1647).

en og anden Herremand sig paa at lade sine Podemestre pode for Almuen, og tilsidst tog Regeringen sig deraf. Side om Side med Humlehaverne maatte man derfor anlægge »Ympehaver«, Planteskoler, hvorfra de nye Træer kunde faas. I Odense havde saaledes Slottet i 1506 sin »Ympehave«. Podemesteren passede denne, mens Humlemesteren passede hin

Del af Haven. De to Mestre kappedes begge om at yde det bedst mulige. Begge havde de deres Speciale, hvis Hemmeligheder de vaagede over, og hvis Resultater de med rette var stolte af. Mest Mystik hvilede der jo nok over Ympemestrenes Kunst, og ingen vovede ret at aflure ham hans hemmelighedsfulde Tricks, naar han tog Guddomsmagten til Hjælp og under Bøn og Paakaldelse øvede sine mærkelige Tegn og Gerninger.

Podemestrene er mere navnløse end Humlemestrene, og vi kender kun faa Optegnelser om dem. Der boede i Købstæderne undertiden saadanne (f. Eks. 1700 og 1725 i Aalborg), og Kongen havde ogsaa saadanne i sin Tjeneste, hvor de da gik under det mindre præcise Betegnelse Gartnere eller Urtegaardsmænd. Deres Navn er i visse Dele af Jylland (Thy og Vendsyssel) gaaet over til at betegne en almindelig Gartner, og heraf er endog kommen Betegnelsen »Podekone« om en Kone, der gaar tilhaande i Haven.

Podemestrene er Forløbere for Planteskolegartnerne, og i disse fik de i Slutningen af 17-Tallet deres Afløser. Men i den dygtige Gartner, som i vore Dage giver sig af med Frugttrædyrkning, bor der noget af den samme Evne, som der boede i de gamle Podemestre, — og Frugtdyrkeren saavel som Planteskolegartneren maa i vore Dage selv være noget af en Mester i at pode, om det hele skal lykkes vel for ham. Men mens de Gamle brugte deres Regler, og tog Hensyn til Stjernernes Stilling eller brugte Gedeblod til Hjælp, tager den nye Tids Podemester Arvelighedslærens og Udviklingslovene med paa Raad, naar han vil øve sin Kunst. Saadan har Tiderne paa dette Omraade forandret sig.

IV. KONGELIG URTEGAARDSMAND.

Han er Klosterbroderens Samtidige, — og han er Klosterbroderens Afløser. Dette at forstaa saaledes, at allerede den Gang, da Klosterbrødrene endnu virkede med Havedyrkning indenfor deres Omraader, havde Kongerne deres private Urtegaardsmænd eller »Gartnere«, som de undtagelsesvis ogsaa

kaldtes. Det var deres Sag at varetage Pligterne ved de kongelige Slotshaver, som anlagdes rundt omkring i Landet. Saadanne Haver har eksisteret længe før, Munkene joges ud af Klostrene, og deres Urtegaardsmænd tog verdslig Tjeneste. Kongen havde (1380) sin Kaalhave i København; men vi ved intet om, hvem der dyrkede denne. Efterhaanden kom der adskillige andre Haver til, og Urtegaardsmændene ved disse har lært mangt og meget, saa at endog Kong Hans' Urtegaardsmand i København var bleven saa dygtig, at han kunde producere Sydfrugter, og (1510) ved en bestemt Lejlighed har



Fig. 3. En Urtegaardsmand røgter sine espalierede Frugttræer (c. 1647).

kunnet bære en hel Kurv Vindruer op til Majestæten.

Af de tidligste kongelige Haver kendes fra 1419 en ved Nykøbing Slot, og fra 1529 flere i Malmø, — der var 1545 en Abildgaard ved Koldinghus, 1552 en Have ved Nyborg og Aaret efter en ved Dronninglund Slot, faa Aar efter kendes en Urtehave ved Frederiksborg, en Slotshave ved Skanderborg, en Urtehave ved Koldinghus og en lignende ved Vamdrup Slot, 1588 en ved Nykøbing Slot paa Falster, og saa fremdeles indtil den fornemste af alle Datidens Haver i de første Aar af 16-Tallet bliver til, selve Kongens Have i København, Rosenborg.

Alle disse Haver havde til Opgave at forsyne Kongen og Hoffet med Frugter, Rødder og Løg, naar man paa Rejser

rundt i Landet gjorde Ophold det paagældende Sted, — eller om man ikke gjorde dette, da at levere af deres Produkter til de Steder, hvor Majestæten havde behaget at slaa sig ned. Og det var da de paagældende Urtegaardsmænds Arbejde at yde deres Bedste, saa ikke blot de nødvendige Urter kunde fremskaffes, men ogsaa saaledes, at Kongen kunde finde et »lystigt« Hvilested og en smuk Have at vandre i. Om Urtegaardsmanden formaaede dette, da var han sikker paa kongelig Naade og Gunst, — ja kunde han præstere noget ud over det sædvanlige, og kunde han f. Eks. sende ekstra store Forsyninger til andre Slotte, da kunde Naadens Sol skinne over ham til megen jordisk Fordel.

Urtegaardsmanden stod under Lensmanden og maatte være ham lydig. Igennem Lensmanden fik han Kongens Ordre om, hvad der skulde foretages i Haven af Forandringer, og gennem Lensmanden fik han sin Løn, Besoldning eller Fetalje. Et kongeligt Brev af 1590 fastsætter for Urtegaardsmanden i København hvad der er hans Pligter og Rettigheder, og om det første hedder det, at han skal »lade sig bruge udi begge Haverne her for vort Slot Kjøbenhaffn, och skall han verre forplichtet at holde forskrefne haffuer her for Slottet saa vell som den paa Holmen liggendes ved Hefft og Macht. Dog naar noget synderligt Arbejde forefalder enten mett planker at sette, eller och Kalldthaffuen at luge och for Skarn reen holde eller i andre Maade, skall hannem paa saa lang Tid till forordnes andre Folck, som hannem forskreffne Arbejde kunde til Hjelp at foldkomme, efterson sedtvanligt haver verrit, og til den schiødt er, och eller udi alle Maade vide och ramme vort Gaffn og Beste, som det sig bør«.

Men Urtegaardsmandens Arbejde var andet og mere end det af Kongen nævnte og fastsatte, selv om det ogsaa, naar der som her skal holdes flere Haver vedlige, kunde synes nok. Urtegaardsmanden maatte foruden Renholdelsen ogsaa tage sig af Kulturerne og deres mange forskellige Arbejder, — Arbejder, som det ikke var Majestætens Sag at kunne specificere. Vil man derfor have et Indblik i disse Ting, da maa vi ty til Urtegaardsmændenes egne Opgivelser, og vi er da saa heldige at have en saadan Specifikation fra Urtegaardsmanden par exellence, Gartneren paa Cronborg, *Hans Raszmussen Block*. Bloch forstaar Vanskelighederne ved Arbejdet, efter-

som han selv staar midt i dem; men han ved ogsaa, hvorledes de skal klares. Han har redegjort for, hvorledes Ukrudtet skal udryddes, — ikke blot ved at man trækker Toppen derafmen derved, at man graver Roden op, saa det hele forsvinder. Han fremhæver, at Urtegaardsmanden skal være præcis og omhyggelig i de mindste Arbejder. Han skal klippe de store Gange efter en Snor, og Buksbommen skal han klippe 2 Gange, i Kvarteret om Foraaret og straks efter Hundedagene. Han maa sørge for en bekvem Kælder til Urterne, og han maa holde ordentligt »Register« over, hvad han saar i Bedene, at han atter kan finde Urterne. Hans Redskaber maa være 1 Sav, 2—3 krumme Knive, 1 Høvlebænk, 1 god Haandøkse, 2 smaa og 2 store River, 1 stærk Spade, 1 Jernskovl, 3 Snore, Pløkke til Snorene, Kompas, Maalestok, Lineal, en lang Lette, et Par gode Sakse, og dertil allehaande Poser og Æsker samt flere indviklede Instrumenter, som Bloch ikke har Navn til, men som han finder nødvendige til Urtegaardsmandstjenesten.

At man har skullet grave, er uomtvisteligt; men rigtignok har man ogsaa pløjet i Haverne, og naar Urtegaardsmanden paa Københavns Slot skulde »have Jorden gjort i Stand til Kaal, Rødder og andet saadan«, skulde Lensmanden »skaffe ham Plove dertil, — ikke alene skulde Bønderne »pløye udi den kohlhaffue, som thill Bremmerholm brugis«, men de skulde »i lige maader luge udi samme kaalhaffue saa vidt fornødent«, saa at Urtegaardsmændene ikke behøvede at besværes med mere end de i Forvejen havde at varetage.

Under saadanne Pligter og med saadanne Redskaber er en Mængde Urtegaardssvende og Urtegaardsmænd gaaet i Kongens Tjeneste, hvor de har røgtet deres Arbejde til Majestætens Tilfredshed og har arbejdet paa at gøre sig mere og mere dygtige, efterhaanden som der fra Udlandet hentedes nye Planter hjem, og nye Kulturer indførtes, dels af Kongen, hans Gesandter, Lensmænd, eller af Urtegaardsmanden selv. Mange af disse Urtegaardsmænd kender vi ikke, — nogles Eksistens erfarer vi, og om enkelte af dem berettes der omhyggelige Detailler. Det sidste er særligt Tilfældet med dem, der kom under Naadens Sol, eller som selv forstod at gøre sig bemærket f. Eks. ved at bringe noget Nyt i Frugter eller Kulturer frem.

Desværre ved vi ikke Navnet paa den flittige og dygtige Urtegaardsmand, som forstod at bringe Druer til at modnes,

og som bragte Kong Hans en Kurv deraf, som foran er omtalt. Vi kender ej heller Navn paa den første Urtegaardsmand, der nævnes, Urtegaardsmanden ved Nyborg Slot (1552). Den allerførste, vi faar Navn paa, er *Albret Urtegaardsmand* ved Dronningsborg (1553) ved Randers. Han og hans Efterfølgere er flittige til at rejse til Holland paa Kongens Ordre for der (1575 og 1581) at hente Frugttræer hjem for beskedne Beløb, og en anden af hans Efterfølgere er med til at anlægge Fiskeparker og Humlehaver ved Slottet, — ja en Tid synes der endog at være to Urtegaardsmænd paa Dronningsborg.

Volter er den første Urtegaardsmand, man faar noget mere at vide om. Han skikkes 1559 som »Brevviser« af Kongen (fra Kolding?) til Lensmanden Magnus Gyldenstjerne i Københakn, og Lensmanden faar Ordre til at skaffe han »en Bolig at bo i«, og hvis ingen af Kongens Boder er ledige, skal han for Kongens Penge leje en til ham. Han skal give ham den Løn og Underhold, han hidtil har haft, og til Foraaret skal Lensmanden yderligere skaffe ham Abildtræer, Pæretræer og andre Træer, som behøves til Kongens Have, og dertil yderligere »Rosmarintræer, dobbelte Nelliker og andre Urter efter hans Undervisning«. Volter er altsaa en Urtegaardsmand, der har Forstand paa disse Dele, og naar han sendes hid (fra Kolding), maa det antages, at han i Dygtighed maa have været den daværende Urtegaardsmand ved Kongens Have i København overlegen. Om han nu ogsaa har svaret til de Forventninger, man har stillet til ham, skal være usagt; men hvis det er et Resultat af hans Arbejde, at der allerede det næste Aar kan præsteres de store Kvanta af Havesager, som sendes til Kongen paa Øm Kloster, da har han sandelig formaaet at sætte Fart i Sagerne, men vi har ingen Beviser for, at det er fra ham, og noget Grundlag for Fremskaffelsen maa der naturligvis ogsaa have været, før han kom til Haven.

Jacob Urtegaardsmand paa Skanderborg hører ogsaa til de Urtegaardsmænd, som har kunnet lidt ud over det sædvanlige, og han har ogsaa faaet Brug for denne sin Viden ved Anlæggelsen af Slotshaverne der. Da saaledes Kong Frederik den Anden (1569) fik isinde at »plante en Have« ved dette sit Slot, tog han Jacob med paa Raad, og Jacob udfærdigede da en Fortegnelse over de Planter, som han kunde ønske til dette Brug, — en Liste, der indeholdt Navne og Betegnelser paa Planter, som

neppe nogensinde før havde været begæret eller anvendt til nogen af Kongens Haver hertillands, endsige da til andre danske Haver. Hvis Jacob da har kendt disse Planter og deres Dyrkning, hvad man neppe tør betvivle, da maa han sikkert ogsaa have lært dette i Udlandet; og naar han vil prøve dem herhjemme, maa man kun betragte det som noget, han gør for at glæde Kongen og for selv at faa noget, som er ud over det sædvanlige, at sysle med. Han vilde byde Kongen af Sydens Frugter fra hans egen Urtegaard, saa ikke Tolderne fremtidigt skulde have Besvær med at forskaffe dem udenvælts fra, og han gjorde her sit storstilede Forsøg. Han lod købe Valnøddetræer, Morbærtræer, Figentræer, Mandeltræer og Kvædetræer, — altsammen til at indplante i Slotshaven ved Skanderborg, — dertil yderligere Sommeræbler og andre Æbler, Pærer »af alle Slags«, Blommer og Kirsebær i et ret stort Antal til Brug i den Slotshave, som skulde komme.

Hvorvidt Jacob nu havde Held med sig eller ej, derom vides intet. Kun 8 Aar efter er han bleven afløst af en anden Urtegaardsmand, som arbejder med at forbedre Jorden i Slotshaven, saa det kunde synes, som om her var et Omraade, der var undgaaet Jacob Urtegaardsmands Opmærksomhed, og som han havde glemt for sine fremmede Frugter og Træer. Men om det er i Naade eller Unaade eller paa Grund af en saare naturlig Afslutning af Arbejdsdagen, at Jacob er bleven afløst, skal ikke kunne siges, — derimod ved vi, at der træffes den Ordning med hans Eftermand, at han i Stedet for at spise paa Slottet faar »Ugefetalje« og derved kommer paa egen Kost, fordi han ikke saa flittigt kunde passe Haven, naar han skulde spise paa Slottet; Aaret efter ser vi, at der arbejder baade en Urtegaardsmand, en Urtegaardssvend og en Humlemand i Haven paa Skanderborg, hvad muligvis har været Normen i en Aarrække.

Urtegaardsmand *Hans Skotte* paa Koldinghus, er den, som vi fra disse Tider (1578 o. fr.) kender mest til, og som synes i særlig Grad at nyde godt af Kongens Gunst. Han havde til en Begyndelse faaet Underholdning paa Slottet ligesom fornævnte Skanderborg-Gartner; men han gifter sig, og hans Kone bliver sat til at tage Vare paa »Kaalhaven og Rødderne«. for at være mere fri og kunne føre egen Husholdning, bevilliges der ham en »Genant«, ligesom hans Løn fastsættes paa anden

Maade end tidligere, og han faar Lov at holde 3 Karle om Sommeren, 2 om Vinteren. Yderligere faar han senere »som værende i Kongens Tjeneste« Fritagelse for at svare Skatter, og Kongen skænker ham en Kaalgaard i Kolding. Saaledes har Hans Skotte forstaaet at bringe noget ud af sin beskedne Stilling, — og rimeligvis har Kongen syntes vel om ham.

Koldinghus havde efter Hans Skottes Død en Gartner *Iversen* (1610), *Thue Nielsen* (1616—17) og *Peter Sørensen*, som døde 1665. Antagelig var det Nielsen, der (1618) fik den kuriøse Ordre at »indsylte røde Roser«, og Haven var i lange Tider berømt for sine Roser og andre Vækster, som Urtegaardsmændene plejede med Omhu.

I Aaret 1581 beskikkes *Hans Molthan* som Urtegaardsmand paa Vamdrup, eller »hvor Kongen ellers behøver ham«, og lidt senere paa Aaret sendes der yderligere en Mand hertil, som overfor Kongen har paaberaabt sig at have Forstand paa »Gartnerarbejde«. Men om disse hører vi ellers ikke synderligt. Det samme er Tilfældet med *Karsten Holst*, som (1580) er Urtegaardsmand paa Lundehave (Kronborg), eller *Jacob Tallacher*, som (1584) antages som »Gartner« paa Frederiksborg. Vi har ingen Navn paa den Urtegaardsmand, der (1586) antages til »Anlægning af en Urtegaardshave paa Pladsen ved Slottet« i Vordingborg, — kun ved vi, hvad han faar i Løn, og at han skal bo paa Slottet samt at han maa holde en Dreng til sin Hjælp. Om den ene af de paa Antvorskov (1587) arbejdende Urtegaardsmænd eller deres Svende tillige er Humlemænd, eller om en saadan findes der foruden, har vi ingen Forklaring paa, — kun ved vi, at de er der, baade Urtegaardsmanden, Svenden og Humlemanden, men uden Navn. Ej heller har vi Navn paa Urtegaardsmanden, der (1588) er ansat paa Kronborg, og som til sin Hjælp har ikke mindre end 3 Svende, — end ikke paa ham, der (1585) sættes til at anlægge Haven ved Kongens Lysthus i Teglstrup Hegn, skønt det dog var et ikke ubetydeligt Arbejde, han sattes til, og Haven skulde laves, saaledes som Kongen havde aftalt det med Grev Rantzau og udsmykkes »med Omgange og anden Omstændelighed«. Han var bl. a. i Helsingør (1597) angaaende nogle Træer fra Holland.

Urtegaardsmanden paa Kronborg forbliver unævnt for os. Han faar Lov til at holde en Svend, og det eftergives Lensmanden den Mangel i hans Regnskab, der er fremkommen ved,

at Urtegaardsmanden det foregaaende Aar uden Tilladelse har holdt en Svend. En saadan Hjælp som en Svend repræsenterer, kunde ogsaa nok gøres nødigt her, hvor Kongen købte ind af mange Slags Planter. Aar 1600 har han saaledes (formentlig ved sin Gartner *Claus N.*) i Amsterdam købt (efter Datidens Forhold) ikke mindre end 20 Kvædetræer, 20 Kirsebærtræer, 20 Blommer, 4 Morbær, 6 dobbelte Rosmarintræer, 20 Pærer, 8 Valnødder, 8 Vinstokke, 8 Cypresser, 3 Æbletræer samt (yderligere nævnt) 6 dobbelte Pæoner, 8 dobbelte Nelliker og 1 Morbærtræ, ialt for den ikke ringe Sum af 350 Rdlr. Nogle Aar efter faar da ogsaa Urtegaardsmanden Lov til ikke alene at holde en Svend, men om Sommeren endog saa mange Svende, som der behøves.

Fra Mikkelsdag 1596 har *Jacob Dalacke* Bestalling som Urtegaardsmand paa Frederiksborg; men allerede under 10. Oktober 1601 er *Hendrik Hermesen* Indehaver af Embedet; hans Ordre lød paa, at han skulde passe »Kongens Have med Tilbehør, plante og arbejde deri efter en Urtegaardsmands Bestilling og være Lensmanden paa Frederiksborg lydig«. Han maatte om Vinteren holde 1 og om Sommeren 2 Svende. I 1604 nævnes imidlertid helt andre Navne her paa Frederiksborg (og Abramstrup), nemlig Jacob Gartner (maaske J. Dalache), Johan Urtegaardsmand og Tønnis Urtegaardsmand, der hver har en Svend, men iøvrigt uanset deres forskellige Benævnelse faar samme Løn og derfor formodentlig rangerer ens. I 1612 er der atter delvis ny Besætning, idet der nævnes 1 Humlemand samt Jacob Gartner, Johan Urtegaardsmand og *Thomas Urtegaardsmand*, hver med sin Svend.

I København, hvor der i Begyndelsen af 16-Tallet udførtes store Arbejder ved Haveanlæg (saasom Rosenborg Haves Anlæggelse), holdtes der ganske naturligt flere Urtegaardsmænd, og vi kender adskillige af dem ved Navn. Volter, som er den første navngivne Urtegaardsmand i Hovedstaden, er foran omtalt. *Hans König* (Könning) er den næste, — en Mand, der ligesom fordum Hans Skotte paa Koldinghus forstaar at udnytte sin Stilling, og som opnaar en ikke ringe Position indenfor Datidens Havedyrkning.

I Aaret 1602 beskikkedes Hans König som Urtegaardsmand til Kongens Haver i København. Der var dengang nylig forfærdiget en »Trojborrig« (Labyrint) i Kongens Urte-

have, saa det er rimeligt, at noget af Hans Königs første Arbejde maa have været at tilplante Skelettet af denne, ligesom han iøvrigt ogsaa havde Slottets Kaalhave at varetage. Der var ogsaa i Aaret forud for hans Beskikkelse købt Nelliker og Lavendel for 4½ Daler, ligesom der var købt og udplantet en Del Rosmarintræer, saa der kunde være nok for König at varetage ved disse nye Sager. Allerede Aaret efter sin Tiltrædelse faar han imidlertid Ordre fra Dronningen om at levere ikke mindre end 173 Potter Jordbær til at sætte paa Aquavit, og samtidigt forlanger hun Hyldeblomster og røde Roser til at lave brændte Vande af, — saa König har maattet tage sig af mangt og meget, straks han er kommen hertil. Det er derfor forstaaeligt, at han til en Begyndelse ikke ogsaa har kunnet faa Tid til at beskæftige sig med selve Anlæggelsen af Kongens nye Have, Rosenborg Have. Dette Arbejde var overdraget hans Kollega *Sebastian Lockhammer*, — dog under Overopsyn af Marcus Wibelitz, som bl. a. skulde oppebære de Penge, som der solgtes Urter for. Det var dog kun en Tid, — og da det væsentlige Anlægsarbejde var fra Haanden, overflyttedes (1608) Hans König til den nye Bolig paa Rosenborg, hvor hans Arbejdsomraade betydeligt udvidedes. At han har trængt til, og behøvet mange Folk til Hjælp, er forstaaeligt; vi hører dog først nogle Aar derefter om dette, idet Kongen anmoder Lensmanden paa Frederiksborg om (1615) at antage 2 Urtegaardssvende, som kan bruges i København. I den følgende Tid nævnes foruden Hans König ogsaa adskillige andre Gartnere ved Rosenborg. Der er saaledes (1620) *Morten de Lakuder*, som utvivlsomt er Udlænding; fra 1633 er *David König* ansat i Lysthaven, mens *Henrik Poulsen* har Urtehaven under sig, og under den førstnævnte arbejder ikke mindre end 4 Svende, der hver har 6 Arbejdsfolk til Hjælp fra 1. April til Sct. Hans. Imidlertid har Hans König ikke kunnet finde sig tilrette med sin Stilling som Slotsgartner alene, og maaske har det ærgret ham, at Indtægten af alt det, han solgte fra Haven skulde være Kongen til Bedste. Maaske har han ogsaa haft Handelsblod i Aarerne og følt Trang til selv at tjene noget. I Aaret 1619 opnaar han Tilladelse til at sælge Frø i alle Købstæderne paa Sjælland, — ja han opnaar endda Tilladelse til at han maa være den eneste, der har Lov til dette. Han forpligter sig i den Anledning til at føre frisk Frø, som »kan voxe og have

Fremgang her i Riget«, ligesom han forpligtes til at erstatte dem, der kan bevise, at Frøet ikke er »kommen frisk op af Jorden«, og han skal desuden give ½ Aars Kredit til sine Kunder. Det paalægges Lensmændene at bringe Kundskabet om dette videre. Ti Aar efter opnaar han ogsaa Tilladelse til at sælge Urtefrø paa Amagertorv, og siden køber han Jord paa Nørrebro for omved 1646 at besidde ialt 14 Td. L., der aabenbart er drevet som et af vort Lands første Handelsgartnerier, — dog ikke det allerførste, hvad siden skal ses. Udadtil har König absolut forstaaet at begaa sig bedre end indadtil. Thi mens (især senere hen) Kongens Gartnere ofte tillige er Slotsforvaltere, har König i Rosenborg Have haft et ikke helt blidt Opsyn. Det er (S. 30) anført, hvad Marcus Wibelitz skulde have Opsigt med. Fra 1623 er det den nye Foged, Knud Hansen, der »skal føre Tilsyn med, at Urtegaardsmanden og hans Selskab udfører det, som de bør udføre, og at intet kommer paa de Steder, hvor det ikke bør komme.... Han maa ikke tillade Urtegaardsmanden, Apotekeren eller Destilereren at holde Lag .... [og] han skal holde Regnskab med Urtegaardsmændene over, hvormange Rosentræer og andet saadant de have i Forraad, som kan bruges og sættes i andre Haver. Han skal gjøre Kongen Regnskab for den Frugt og andet, som sælges af Haven. Han skal aarlig levere en Fortegnelse fra sig over den Sur- og Grønkaal, Agurker og andet saadant, der kan være i Forraad af Have....«, — alt i alt et ikke ringe Tilsyn og Indseende med Urtegaardsmandens Arbejde. Dette Tilsyn fortsættes under de følgende Fogeder, f. Eks. Johan Funck (1639), Bertel Jensen (1648) og Hans Rostgaard (c. 1650), og der indsættes iøvrigt i Instruksen den Bestemmelse, at »Mester David [König], skal dele Haven imellem sig og sine Svende, saaledes at enhver ved, hvilken Plads hannem tilkommer«, ligesom det var fastsat mange detaillerende Bestemmelser for Arbejdet, hvilket gav Anledning til, at Urtegaardsmanden, Fogeden og Apotekeren, som skulde have Urter fra Haven, ikke kunde enes.

Det er derfor intet Under, at Mester Hans søgte at skabe sig en Stilling udenfor Haven, hvor han kunde hellige sig Arbejdet til eget Bedste, og ligesom sin Kollega fra Rosenborg, ovennævnte Mester David, drev han sit Handelsgartneri og sin Frøforretning, — i en Stil, der langt overfløj Mester Davids.

I saa smaa Stillinger, som de kongelige Urtegaardsmænd almindeligvis har haft, har deres Lønninger og Indtægter (bortset fra Hans Königs) ikke været store, og deres Kaar, som det ogsaa foran er set, har været saare beskedne og underordnede. Ser vi paa Indtægterne fra Tiden før 1600, da stiller disse sig noget forskelligt. Kongens Urtegaardsmand paa Dronningborg havde saaledes (1575) i aarlig Løn 16 Dlr., hvortil kom 1 Dlr. om Ugen i Kostpenge, fri Bolig og Ildebrændsel samt, hvad der maaske var det mest vigtige af det hele for ham, at han ogsaa skulde have en Plads i Byen (Randers) »til at anlægge en Urtehave paa til Bedste for sig selv og dem, der ville købe hollandske Træer og Urter af ham«. Han har her kunnet oprette sig et Handelsgartneri (for saa vidt det første der er kendt i Landet), og dette har naturligvis kunnet forøge hans Indtægter. Sammenlignet hermed er utvivlsomt Hans Skottes Indtægt af Koldinghus meget ringere, idet den nemlig er fastsat til 24 Daler hvortil kommer 2 »sædvanlige Hofklædninger« og 10 Daler i Kostpenge til sig selv og Konen, som ogsaa arbejder i Haven. Denne Løn ændres da ogsaa siden, og bliver sat til 30 Skpr. Humle, 1 levende Okse, 3 fede Svin, 8 fede Faar, 6 Gæs, 1½ Td. saltede Silde, 500 tørre Hvillinger, 1000 tørre Skullere, 40 Læs Tørv, 2 Hofklædninger, 4 Par Sko og fri Bolig, — hvilket antagelig maa anses for at være mere end det foran nævnte, og som yderligere forbedres ved hans Fritagelse for Skatter og Modtagelse af en Kaalgaard i Gave.

Af andre Lønninger skal anføres, at Urtegaardsmanden paa Vamdrup havde 40 Dlr. aarligt i Løn plus en sædvanlig Hofdragt og 4 Dlr. maanedligt i Kostpenge; *Henrich Hyben* i København havde (1590) 50 Dlr. i Løn, 2 Hofklædninger, 12 Alen engelsk Fordug, 12 Alen Vaardug, 12 Alen Lærred samt dertil bl. a. 12 Skpr. Humle, 3 Svin, 4 Lam, 2 Stude o. s. v. etc. for at passe begge Slotshaverne; Urtegaardsmanden paa Vordingborg faar 40 Dlr. aarligt plus en Klædning til sig selv og en Dreng; Jacob Dalacke paa Frederiksborg faar 100 Dlr. aarligt og 2 Klædninger, mens Henrik Hermesen sammesteds i 1601 kun faar 30 Dlr. plus 4 Dlr. mdl. i Kostpenge og 2 sædv. Klædninger. Fra 1612 er der atter nye Satser paa Frederiksborg, idet Humlemanden kun skal have 12 Dlr. i alt, mens de tre Gartnere og Urtegaardsmænd faar 1 Dlr. om Ugen og 3 Mrk., til hver af deres Svende, og de i 1615 antagne Svende

faar 3 Dlr. om Maaneden i Kostpenge og 12 Dlr. i aarlig Løn. I København fik 1632 Henrik Poulsen i Køkkenhaven 35 Sletdaler, Husly og 10 Mark maanedlig i Kostpenge; David König fik i Lysthaven 108 Rdl. 1 Mark 8 Skl. og *Laurits Michelsen* ved Københavns Slot 91 Rdlr. 2 Mark 16 Skl.

Deres Løn har disse gamle Dages kongelige Urtegaardsmænd saaledes ikke maattet se alt for meget paa. Havde de vidst, at deres Efterfølgere et lille Aarhundrede senere blev ganske anderledes lønnet, og ikke alene fik til Opgave at anlægge og passe Haver, men endog at bygge Slotte, og tjente sig rige derpaa, da havde de sikkert vendt sig i deres Grav ved Tanken om deres egne ringe Stillinger og nødtørftige Lønninger. Men Sagen var, at Haverne endnu kun laa i Puppeslør, — maaske Rosenborg og enkelte andre undtagen. Da Rococcotiden kunde afløse Renaissancen, og Gartnerne kunde øve deres Kunst i Broderiparterrer og Vandorkestre, da oprandt en helt anden Tid for de kongelige Urtegaardsmænd, og da gik deres Betydning ogsaa op for dem selv. — Nu levede de imidlertid i denne Overgangstid, hvor Formerne og Rigdommene til at omsætte dem i Virkelighedens Verden endnu ikke var funden, og saavel de kongelige som de private Urtegaardsmænd maatte dele Skæbne med saa mange andre af disse Tiders Almue, og de maatte ad andre Veje skaffe sig Indtægter, der kunde forgylde Tilværelsen lidt. I den private Handel med Urter, Løg, Rødder og Frø kunde de redde sig lidt til Husbehov, — maaske ofte ad mindre legitim Vej og i Forbindelse med lyssky Personer i den illegitime Handels Verden. Ved lidt Drikkepenge her og der, — en Nytaarsgave fra Majestæten og maaske ogsaa ved at knibe lidt paa Maal og Vægt eller ved paa anden Maade at faa sig bedre betalt for Leverancerne til Hoffet end maaske strængt taget Ret var, kunde der nok skaffes lidt, saa der kunde blive til nogle glade Dage iblandt de mange graavejrstunge Stunder.

Men Glæde kunde der nu ogsaa være at hente ad anden Vej end just ved Pengene. Naar Poderne slog rigtigt an, og forvandlede de vilde Æblestammer til rødmende Frugttræer, — naar Provencerosernes Tusinder sendte deres Duft ud over Rosenborgs kongelige Havegange, eller de klippede Tax beundredes af Herskabet i de maleriske Dragter, — naar Orangerne begyndte at modnes i de solvarmede Huse, og naar Druerne blev duggende blaa, — da afsløredes ogsaa Urtegaards-

mandens Kunst, og han kunde glæde sig over at have skabt noget, som andre ogsaa kunde forlyste sig over, og som ikke de, men kun han, den dygtige Urtegaardsmand formaaede at frembringe.

V. KAALKONE, ÆBLEKVINDE OG HUMLEKRÆMMER.

Hver for sig er disse tre Repræsentanter for den Del af Menneskene, der aftager de Sager, som er avlet af Urtegaardsmænd eller Pode- og Humlemestre. Almindeligvis har de neppe selv avlet det, de solgte, — i hvert Fald sikkert kun en ringere Del deraf. De har været gode Venner med Urtegaarsdmændene i de kongelige Haver, og de har skaffet disse af med, hvad de ønskede at sælge. De har vel ogsaa paataget sig at sælge, hvad der var af overflødig Frugt i Fattigfolks Kaalgaarde, og de har som Humlekræmmere baade ført den tyske Humle til Landet og rejst omkring med den Humle, som avledes i Fædrelandets Humlehaver.

Kaalkonen er den ældste af disse Handlende, der traadte i Havebrugets Tjeneste. Og hun hed Lucie. *Lucie Kaalkone* er den første, om hvem vi aner, at hun solgte Havesager. Hun boede i København omved 1380, og hun har sikkert sit Navn deraf, at hun solgte Kaal og maaske Urter og Rødder, som hun sandsynligvis har faaet fra Kongens daværende Urtegaardsmand. Men vi ved iøvrigt intet om hende, — kun dette, at hun eksisterede. Om der var andre Kaalkoner paa denne Tid, eller om hun var alene, — om hun selv havde Jord, eller købte sine Varer, — om hun ogsaa solgte Frugt eller andet og mere, end Kaal, — vi ved intet derom, og vi faar aldrig noget at vide derom. Men hun er Forløberen for senere Tiders Amagerkoner og Torvegartnere, og hun staar for os som en god gammel Bekendt i en Exnersk Afbildning eller i en Virkelighedens Ramme fra vore Dages Højbro Torv.

Æblekvinden er forsaavidt meget yngre, som vi først langt senere træffer denne Benævnelse for en Kvinde, og for saa vidt som Handelen med Frugter sikkert ogsaa er yngre end Kaal-

handelen, og først senere end denne nævnes. Æbledyrkningen krævede dog ikke saa megen Viden af sin Mand, som den Urtedyrkning, der aarligt krævede Saaning, Plantning og Pleje. En Gang plantet kom der jo i Reglen altid nogle Æbler Aar efter Aar, og plantedes der meget, kunde der jo nok blive et og andet at sælge af til andre. Maaske derfor blev Æblekvinderne i Antal langt flere end Kaalkonerne, deres Betydning i Byens Liv kunde ikke overses, og deres Varer havde (siden Syndefaldets Dage) ikke været uden en vis Forbindelse med Fald og Fristelse formedels Kvindens Mellemvirken.



Fig. 4. Fritz Jürgensen: Kone med Appelsiner.

Saadan kunde det gaa til, at Handelen med Æbler og anden Frugt har sat sine Spor i Lovgivningen for Hovedstaden og Købstæderne, og saadan er det gaaet til, at mens Kaalkonens Historie taber sig i det Dunkle, saavel før som i den første Tid efter Lucies Fremtræden, saaledes ligger Æblekvindens Gerning og Virkemaade i klart Lys og afspejler for os visse Lys- og Skyggesider saavel ved denne Gerning som ved Byens Liv i det hele taget.

Æblekvinderne er allerede ved Slutningen af 15-Tallet bleven saa talrige, at deres Haandtering synes at virke generende paa det gode Borgerskab i Hovedstaden, — idetmindste paa dens Kæmner. Denne finder sig (1587) foranlediget til at ud-

stede Forordning om, hvorledes Æblekvinderne skulde forholde sig. Han kalder dem »Huggersker«, det vil sige: dem, der sidde paa Hug eller staa paa Gaderne »med Løg, Rødder, Æbler, Pærer, Nødder og andet sligt«, og han forbyder dem at gøre dette, og forordner, at de skal ty til det nye Fisketorv (Vandkunsten), hvor de skulle »leje Boder och holde slig Vare fal udi«, for saa vidt de ikke kan sælge det »fra deres egne Vinduer«. Lucie har altsaa her faaet sig Efterfølgere i en nærliggende Branche, og de kvindelige Hollændere fra Amager er sikkert med i det Kor af »Huggersker«, som omtales her. For disse kommer der imidlertid Tid efter anden andre Bestemmelser, og deres legitime Handel henvises til bestemte Torve, al anden Handel til andre Steder, og den illegitime faar ogsaa sine Kaar. Urtefrøhandelen tildeles Hans König, som det foran er set.

Kvinderne, der uolvligt solgte Frugt paa Gaden eller som i bedste Tilfælde sælger den fra Torvet eller fra deres »egne Vinduer« var sikkert for Størstedelen Kvinder, der hørte hjemme i Byens ydre Distrikter og Forstæder, — i Byens Krans af Kaalgaarde og Frugthaver, hvor megen Uskikkelighed gik i Svang, uden at man formaaede at ramme en Pæl derigennem. Saaledes bliver det let at forstaa, at disse Æblekvinder kommer i Vanry, ja, at de endog afstedkommer Udløsning af Kongens Vrede, saaledes at han (1645) befaler Byfogeden at sætte saadanne Kvinder i Stadskælderen paa Vand og Brød, »fordi de under Skin af at de havde allehaande Frugter at sælge, bedriver deres Letfærdighed med Karlfolkene, — Andre til Afsky og Exempel.« Og, tilføjer den kongelige Befaling, »Alle Slags Frugt skulle herefter sælges, som det hidtil haver været brugeligt«, og som foran er anført om den legitime Handel: paa Torvet. Men vel har det nok hjulpet paa de Kvinder, det gik ud over; men den illegitime og lyssky Handel med Æbler og andre af de jordiske Havers paradisiske Frugter har bestandigt fundet Sted, og Æblekvinderne lod sig i det lange Løb ikke det givne Eksempel være til Afsky.

Vi ved det ikke; men vi har Lov til at antage, at den eneste navngivne Æblekvinde, som vi har fra disse Tider, ikke har hørt til den lettere Del af den kvindelige Befolkning af vor Hovedstad. Vi kender hende kun fra det Aar, da Byfogeden satte de omtalte Kvinder i Stadskælderen uden at der ellers

er nogen Forbindelse her imellem, og Konen fra dette Aar er *Karen eblequinde*. Hun boede ikke i Kaalgaardene eller i den berygtede Rosengaard. Hun boede i Lille Clementsstræde, og hun var neppe heller ung, da hun allerede dengang sad Enke. Vi har Lov til at tro, at hun skilte sig ud fra de andre, da hun maaske i denne hæderlige Gade har kunnet haft Lejlighed til at »sælge fra sit eget Vindue« og derfor ikke har behøvet at gaa omkring med sine Varer. Formodentlig er *Dorthe Mouritsen Gartners* ogsaa en af Datidens Frugtsælgere, og hos hende træffer vi Karaktertræk, som ikke er os ukendte hos vore Dages Torvekoner, der er velkendte for deres rappe Mund. Thi det eneste, vi ved om Dorthe, er netop dette, at hun brugte sin Mund paa mindre pæn Maade, idet hun (1662) udskældte Peder Tobaksspinder, fordi hun ikke maatte faa saa megen Tobak for sin Skilling, som hun begærede. Til Gengæld fik hun af Peder Tobaksspinder en velfortjent Ørefigen.

Et Aarhundrede efter, at Karen Æblekvinde og Dorthe Gartners har vist sig for os, er det atter galt med Kvindfolkene, som sælger Frugt. Det siges ikke direkte, da det (1751) paabydes Løsgængere at søge Arbejde og udtrykkeligt tilføjes, at »unge Piger, som med Frugter sidde eller omløbe«, skal gøre det samme; men det forstaas dog, at der ogsaa her er noget, som ikke taaler Dagens Lys, og som aabenbart ikke er legitimt. Og blot fire Aar efter hører vi det samme, at »unge og friske Quindfolk«, som kan tjene, maa ikke gaa ledige, og »ej heller maae de omgaae og sælge Frugter og deslige«. Eksemplet fra Stadskælderen fra 1645 har ikke kunnet gøre sin Virkning saa længe efter, og om det er bleven gentaget, er ikke vidst. Æblekvinderne bliver ved at sælge. De faar fra tungtlastede Ostindiefarere gyldne Frugter med i deres Kurve, og med Appelsinernes Lykkefrugter gaar de videre paa deres Vandring for at se, om de ikke kunde finde den Turban, som netop deres lokkende Frugter var bestemt til. Og er det ikke en ung Mand, men en gammel Kone, der gaar dem forbi med sin Dreng ved Haanden, — ja saa ved vi fra Billedet, hvorledes det gik, at Konen ingen Appelsiner vilde købe; men at Kurven fulgte med i Sjalet, og alle Herlighederne dryssede paa Gaden.

Den tredie Type i Handelens Afsnit er Humlekræmmeren, og mens de to foregaaende er feminine, er han saa maskulin, som tænkes kan. Ham hører de lange Rejser til, og ikke en

Trippen om inden for Byen. Hans er de store Ladninger af Handelsvarer, i tunge og mægtige Sække, — ikke Kurven med Frugterne paa Armen. Hans Varer maales i Skippund og vrages af kongelige Embedsmænd, — det er ikke Godtkøbsvarer fra den nærmeste Æblehave og Pæregaard, —

Om Handelen med Humle har der været truffet Bestemmelser snart sagt fra de tidligste Tider, og en Række af Forordninger derom har trukket Linjerne i Humlehandelens Historie klart og tydeligt op for os. En af de første af disse fastslaar (1422), at »ingen maa bruge anden Næringsvej end hans Lav medfører«, og derfor maa »hvo som er Bønder og Vornede« ikke handle med Humle. Til dette Arbejde har man de dertil udsete, »Humlekræmmerne«. I Christopher af Bajerns Stadsret fastsættes der yderligere den Regel, at Humle saavel som Jærn, Smør, Talg m. fl. Varer skal sælges »ved Vægten«, hvilket vil sige, at den skal sælges pundevis (Skippund), en Bestemmelse som siden ofte er overtraadt, ikke mindst af Rigens Højeste.

Med de ideligt gentagne Bestemmelser om, at Bønderne skulde plante Humle, og idet Landet har haft adskillige Humlemestre til at tiltrække nye Humleplanter, skulde man tro, at der maatte være nok af indenrigs Humle for Humlekræmmerne at handle med. Paa Langeland klager imidlertid Bønderne (1528) over, at de ikke kan faa den Humle m. v., som de har behov, og de opnaar Tilladelse til selv at maatte købe deres Humle ude fra, selv om de derved omgaar Borgerne (og Købmændene) i Rudkøbing, som har vist, at de ikke kunde forsyne dem. Og hvad Kongerne angaar, da har ogsaa de haft Brug for Humle udenvælts fra. Den tyske (»prydske«) Humle skattedes mest, og den købtes til en Begyndelse af Kongen selv ved Udsendinge eller ved Tolderne i Søkøbstæderne. Saaledes havde Christian den Tredie først paa Aaret 1552 købt Humle i Flensborg og bad Borgmesteren i Middelfart om at bringe den videre, mens han sidst paa Aaret lader Tolderen paa Falsterbo købe sig 30 Skippund at sende til Nyborg og Aaret efter lader samme Tolder sende en lignende Forsyning til Colding. Saadan sker det hvert Aar i en Periode, at Tolderne maa købe Humle til Kongen udenlands fra, — endnu er der ingen Humlekræmmere kommen til Landet.

Men omved 1568 begynder de imidlertid at røre paa sig, og vi har sikkert nogle gæve Humlekræmmere for os, naar vi

hører om, at (1568) nogle »nederlandske eller udenlændiske Købmænd og Forprangere« har handlet helt oppe ved Nykøbing Mors, og at dette fremtidigt forbydes dem, imod at Borgerne i Byen til Gengæld holder Humle, Staal, Salt m. v. til en rimelig Pris. Der har sikkert ogsaa været Humlekræmmere i Malmø, da der (1571) her »finder stor Strid om Maal og Vægt«, og Kongen maa bestemme, at »hver Wismar Tremmet Humle, som indføres, skal veje 4½ Lispund, hver lybsch Tremmet 3 Lispund, og hver Rostocks Tremmet 5 Lispund, men Humle, indført i Tønder, skal sælges efter Pakning eller efter Vægt«. Det er da ogsaa tydeligt, at man har Humlekræmmeren for sig, naar der i »Bryggernes Skraa« (1592) omtales at »Humle kommer her fra Byen«; men naar det i denne Skraa bestemmes, at saadan Humle først skal tilbydes Bryggerne, saa forstaas det deraf, at det endnu er sjeldnere, at Humle kommer til Bys, og at dette endnu oftest sker ved direkte Bestilling (af Kongen) gennem Tolderen.

Humlen er paa disse Tider (c. 1600) ført til Landet ad Søvejen eller over Land. Begge Dele var naturligvis lovlige, dog skulde der svares Told af Varen. *Benedix Scheneberg*, var en af dem, der førte Humle hertil ad Søvejen, og som retteligt erlagte sin Told, og som derfor ogsaa havde Lov at handle med sine Varer i København. Men hvad enten man bragte Humlen til Landet ad Søvejen eller over Land, var det ikke disse »fremmede Humleførere« tilladt at handle ude i Landet med deres Varer. Naar disse fremmede Humleførere strejfede omkring med Humlen, var de kun ilde set, og deres Handel med den var paa en anden Maade Æblekvindernes illegitime og lyssky Handel med Havebrugets Produkter. Gang paa Gang maa da Christian den Fjerde gribe ind her overfor uden derfor at kunne standse Uvæsenet. Første Gang (1619) synes det, som om Humlekræmmerne særligt hjemsøger Fyn, hvor de ikke alene ulovligt sælger deres Varer og benytter ulovlige Havne, — men de sælger endog Humlen i Skæppemaal og ikke i Lispund. Kongen byder derfor, at naar Lensmændene træffe disse fremmede Humleførere, skal de lade dem straffe »som andre, der bruge Landkøb«. Maaske har dette Paabud hjulpet en Tid. Længere end til 1688 har det øjensynligt ikke virket og i dette Aar udstedes der atter Forbud imod deres Virksomhed, og det forbydes dem dels at sælge Humle paa anden Maade end i hele Sække

og dette paa Axeltorvet, dels ikke at komme længere Nord paa end til de første Byer nord for Grænsen til Hertugdømmerne, Ribe og Kolding. Paa disse Betingelser indgik (1735) i det mindste i Ribe tre hæderlige Mænd, *Levin Røhr*, *Ertman Bunis* og *Gert Sivers*, der »reyser Aar for Aar hertil og igjennem med deres Humle, contribuerer aarl. til Byen og ere forbundne ved borgerlig Caution at svare alle kongl. personel Contributioner og at nedsette sig her i Byen.« At andre ikke overholdt Forbudet imod at trænge længere op i Landet, er vitterligt, og paa samme Tid klages der over, at nogle fremmede Humleførere generer den borgerige og lovlige Handel helt oppe i Limfjordsbyerne, hvor Købmændene ellers sørgede for at forskaffe sig den Humle og andre Varer som Bønderne og Borgerne havde behov, idet de selv hentede Humlen ved Skibe i Lybæk.

Med Humlehandlerne saavel som med dens Dyrkere har det været nødvendigt at føre en vis Kontrol. Det er foran set, hvorledes der ansattes en »Humlevrager« til at føre Tilsyn med Kongens Humlehaver, og at der blev truffet Bestemmelser om at Humlen skulde sælges ved Vægten etc. Men disse Bestemmelser, der ofte overtraadtes, var ikke nok, og Humlevragerens Virkeomraade blev derfor ved en eller anden Lejlighed udstrakt til ogsaa at gælde Handelen med Humle. Om der nu har været flere Humlevragere eller der blot har været *Jacob Quirinsen (de Kock)*, er uvist; men i sidste Fald bliver det ret uforstaaeligt, hvorfor Kongen dels ved en bestemt Lejlighed lader Humlevrageren straffe, fordi han har »forholdt sig utilbørligt« (1624), dels faa Aar efter højtideligt erklærer, at Jacob Quirinsen faar Lov til at beholde en Femtedel af den Humle, som vrages af ham, og hvormed der altsaa er begaaet Bedrageri. Med det sidste forstaas sandsynligvis, at Humlen havde været blandet med visse værdiløse Ingredienser, hvorved den faar mere Vægt og man faar flere Penge for den, saaledes som det ogsaa senere ses, at der kan besviges med Humle, — eller det kan være paa anden Maade (f. Eks. ved Betaling af Told etc.) at der er begaaet Svig. Humlevragerne har sikkert haft et rigt Marked hos de »fremmede Humleførere« og hos de Rostocher- og Lybekker-Skippere.

Betydningen af de »fremmede« Humleprangere tabte sig imidlertid efterhaanden, og det blev paa andre af Havebrugets Omraader, at den omrejsende Handlende siden kunde genere

Havebrugets eller Gartneriets egen Handel (f. Eks. 1787 med Blomster, Zvibler, Planter, Træer etc.), og i Stedet for de »fremmede« begyndte de danske, især de fynske Humlekræmmere at optage Arbejdet og forsyne Landet med den udmærkede Humle, som man avlede, især i Nordfyn.

Under Betegnelsen »Humleprangere« rejste disse Landet rundt med deres fyenske Humle, som Humlemestrene og andre Almuesfolk havde produceret i Overflod. Deres Tid var Efteraarstiden, og deres Arbejdsomraade var saavel Fyn som Jylland, mens Sjælland og de sydlige Øer nok kunde forsyne sig selv til Nødtørft, og derfor havde deres egne Humleprangere i mindre Format. Aar efter Aar drog de ud paa deres Togter, og mange af dem blev holdne Mænd derved, saa at de kunde drive Humlehandelen i større Stil. Omved 1800 kunde der til Eksempel fra et enkelt nordfynsk Sogn (Brenderup) udføres for c. 6000 Rdlr. Humle, og enkelte Humlehaver kunde let give sine 200 Rigsdaler til sin Mand. Humleprangeren, som tog sig af at afsætte denne Rigdom at Humle, var Husmand fra Stedet, — enten alene eller sammen med flere andre. Men Prangeren benyttede sig paa en uheldig Maade af, at Navnet »fynsk Humle« borgede for, at det var Humle af den bedste Slags. Som fordum Humlevragerne begik Svig med Humlen, saaledes forfalskede nu ogsaa Humleprangerne deres egne Varer, idet de for at gøre dem tungere og derved faa flere Skippund ud af Forraadet, blandede den gode Humle med tørre Blade eller Sand, saa den blev mere vægtig. Paa denne Maade ødelagde de deres eget Marked og den fynske Humles Renomé, — selv om der iøvrigt ikke skulde andet til for at afsløre deres Bedragerier, end at Køberen stak en fugtig Haand ned i Humlesækken. Saa frække blev disse Humleprangere tilsidst, at de samtidigt med, at de bestilte deres Kvantum Humle til Forhandling, tillige bestilte et vist Kvantum Humleblade, som de derefter tørrede, smuldrede og blandede imellem Humlen!

Humleprangerne gav for deres Vare den Pris, som nu Markedet kunde tage, — i Aar, hvor der var rigeligt Humle kunde den koste 6—8 Rdlr. for et Lispund, i Aar, hvor der var ringere Avl mere, og naar den var smaakoppet fyldte den mindre. I Sække pakkedes den meget fast, og deraf har man det fyenske Mundheld, at »med Lempe kan man faa et Æg i en Humlesæk«.

Naar Humlekræmmeren kom til Jylland med sin Vare, var han ikke bange for at prale med den, selv om den iøvrigt var blandet med tørre Humleblade og vejede lovligt rigeligt til; men den bedste Anbefaling syntes han dog var den, han tiest gav den, naar han sagde, at »Den er god, for min Kone har brygget paa den«.

Humlekræmmeren er mere unævnt for os end Urtegaardsmanden, og lige saa ukendt som Humlemesteren. Vi kender de tre fra Ribe, vi kender en enkelt Humlefører og vi kender deres Tilsynsmand, Jacob Quirinsen, fra Christian den Fjerdes Tid. Men Humleprangeren og Humlekræmmeren, Almuesmanden fra det Fremmede eller Husmanden fra Fyn, er i Almindelighed unævnt for os, skønt han paa sine lange Rejser har repræsenteret sin Stand i de fjerneste Kroge af vort Land. —

Men Humlekræmmeren, Æblekvinden og Kaalkonen er de tre første Repræsentanter for vore Handlendes Verden. De er Forløberne for vore Dages Typer: Frugtopkøberen, Frøagenten og Planteskolerepræsentanten, som den indenrigske mest mobile Repræsentantion, — Hollænderen med Blomsterløgene som den udenrigske; mindre mobil er Bananmanden paa Hovedstadens Gader, hvis Varer er Sydens gyldne Appelsiner, Smyrnas Figner, Kaliforniens og Australiens Æbler og Urskovenes Palmefrugter; som »Huggersker« har vi (sans comparason) Amagerkonerne paa Højbro, og Torvegartnerne paa Grønttorvet og som dem, der sælger fra deres »egne Vinduer«: Grønt- og Blomsterhandlerne i deres gode Butiker og med deres gode Borgerskab i Lommen. De er Afløserne for Lucie Kaalkone, Karen Æblekvinde og den fynske Humlekræmmer. —

VI. KONGELIG SLOTSGARTNER.

Han er Urtegaardsmandens Afløser, og han er Urtegaardsmandens Efterfølger. At opgive noget Tidspunkt, da de to Kategorier af Gartnere afløser hinanden, lader sig ikke gøre, eftersom allerede meget tidligt kongelige Urtegaardsmænd er benævnt Gartnere, og eftersom de to Betegnelser yderligere

siden hen er brugt ganske i Flæng. Først op i 18-Tallet har Gartner-Navnet helt faaet Overtaget over Urtegaardsmanden.

Naar der i nærværende Bog for Urtegaardsmændenes Vedkommende standses ved c. 1650 er dette imidlertid ikke ganske tilfældigt. Det beror der paa, at fra disse Tider betegnes officielt de kongelige Urtegaardsmænd som Gartnere«,» nemlig i flere Bestallingsbreve. Samtidigt sker der ved Enevoldsmagtens Indførelse dette, at Kongen nu ikke mere rejser saa meget rundt i Landet, hvorfor det ikke saa meget bliver de mange smaa, men mere de faa større Slotshaver, der faar Betydning, og der stilles uden Tvivl større og større Krav til Gartnerne disse Steder. Derfor indkaldes eller indvandrer der da ogsaa fra de sydligere Lande unge Gartnere, der yderligere hjælper med til at fæstne Betegnelsen Gartner som den gængse Betegnelse for dem, der tidligere hed Urtegaardsmænd, ligesom de danske Svende paa deres Udenlandsrejser lærer denne Betegnelse at kende og benytter den.

Første Gang vi træffer paa en Kongens »Gartner« er sikkert 1576, hvor der omtales en saadan Person med det gartnerisk saare lovende Navn *Eggert Appelmend;* men om ham ved vi iøvrigt ikke noget. Senere benævnes Urtegaardsmanden paa Dronningborg »Gartner« og sendes til Nederlandene efter Frugttræer, og blot 4 Aar efter (1585) sendes en af Kongens andre unævnte Gartnere til Skaane for hos Lensmanden Ofue Brade at hente »nogle særlig gode Frugttræer«, som han skulde være i Besiddelse af, ligesom en anden »Brevviser« samme Aar antages som Kongens Gartner ved Teglstrup. Ogsaa Urtegaardsmanden ved Skanderborg kaldes (1588) Gartner, og Aaret efter kaldes ham paa Frederiksborg og Kollegaen paa Kronborg for »Kongens Gartner«, f. Eks. Claus N., skønt dog Bestallingen til Hendrik Hermesøn paa Frederiksborg (1601) lyder paa Tjeneste som »Urtegaardsmand«, og det samme er Tilfældet med dem, der antoges til at passe Kongens Haver i København. »Gartneren« har paa disse Tider sikkert rangeret fuldkommen lige med »Urtegaardsmanden« i Henseende til social Position. Bl. a. synes dette at bekræftes derved, at Jacob Gartner, Johan Urtegaardsmand og Thomas Urtegaardsmand paa Frederiksborg (1612) faar ganske det samme i Løn, nemlig blot 1 Dlr. om Ugen.

Naar de nævnte Urtegaardsmænd ved visse Lejligheder er kaldt Gartnere, maa dette formodentligt være sket mere tilfældigt. Ved c. 1650 foregaar derimod den Forandring, at først *Casper Ublacher* (1649) og dernæst *Heinrich Dehne* (21. April 1657) faar Bestalling ved de kongelige Haver, — førstnævnte ved »Vores Lysthaffue Rosenborg« og sidstnævnte »udi Vores Kiøckenhaffue«, og begge disse benævnes i deres Bestallingsbreve Gartnere. Tid efter anden faar flere og flere denne Betegnelse, uden at den dog bliver eneraadende, men bruges Side om Side med Urtegaardsmandstitlen selv for de samme Personer og Stillinger.

Igennem en længere Periode hævder den kongelige Slotsgartner sig som den, der under kongelig Bevaagenhed bærer Gartnerfaget og Havedyrkningen frem hertillands. Midlerne til at bygge store Driverier, til at anlægge udstrakte Haveanlæg og udsmykke disse med raffinerede Detailler er tilstede hos de skiftende Konger. Gartnerne faar i selve de kongelige Haver en alsidig og formentlig god Uddannelse, der suppleres ved videre Uddannelse i Udlandet. En Mængde unge Gartnere tager til Udlandet med et kongeligt Patent i Lommen, — Tyskland, Nederlandene og Frankrig tiltrækker de fleste. I Perioden 1702—c. 1730 drager ikke mindre end 90 unge Gartnere fra de kongelige Haver til Udlandet, og beriget med Erfaringer og Lærdom vender de i de fleste Tilfælde atter hjem for at frugtbargøre deres Viden i Kongens og Havesagens Tjeneste.

Men i Modsætning til deres fordums Kolleger, de beskedne og fattige Urtegaardsmænd, svang adskillige af de senere Tiders Slotsgartnere sig op til saare betroede Stillinger. Ikke blot blev de i nogle Tilfælde betroet flere Embeder ved Slotshaverne paa een Gang, eller de kunde avancere til Haveinspektører og lignende Stillinger indenfor det egentlige Havebrugsfag. Men ikke nok med det. Enkelte af Standen svang sig ved megen Dygtighed op til ikke blot at være Kongens højst betroede Mand indenfor *Havevæsenet*, men tillige ikke mindre betroet indenfor *Bygningskunsten*, hvilke to Elementer i visse Perioder, f. Eks. i Baroktiden intimt maatte arbejde sammen, — og en enkelt af disse to Kunstarter samtidige Udøver blev den berømte Gartner og Arkitekt, Overlandbygningsmester *Johan Cornelius Krieger*, i hvis Lod det faldt at komponere adskillige af vort Lands stolte Bygningskompositioner: Slottene med deres Haver.

Om adskillige af disse kongelige Slotsgartnere kunde der skrives ikke helt smaa eller uinteressante Bøger; — og der er for saa vidt allerede gjort det. Det er ikke her Stedet at gaa i Detailler og give omfattende Enkeltbiografier; men vi vil i det følgende gaa til de forskellige Embeder og stifte Bekendtskab med deres vekslende Indehavere.

Ved ROSENBORG var der (1649—71) ansat den foran nævnte Casper Ublacher (eller Ebelacher), om hvem vi ved, at han ligesom sine Forgængere levede i et mindre godt Forhold til Rosenborgs Foged, daværende Indehaver af Embedet Hans Rostgaard. Ublacher maatte aflevere til Fogeden, hvad der kunde sælges af Havens Produktion, og var saaledes ret afhængig af ham. Hans Samtidige i Køkkenhaven var den ogsaa før omtalte Henrik Dehne, der havde afløst *Claus Skier*. For egen Regning maatte de to Gartnere vedligeholde Haverne, — dog fik de et aarligt Tilskud paa 7—900 Rdlr., ligesom Hoffet maatte betale, hvad der brugtes af Havesager. Overenskomsten om dette Forhold syntes de to Gartnere højst ugunstig, idet der til Lysthavens Vedligeholdelse aarligt brugtes 1093 Rdlr. 6 Skl., hvoraf Arbejdslønnen, Blomsterfrø og Lægeplanter androg de 50, Redskaber 104, og til Urtehaven brugtes samtidigt 704 Rdlr. Det tillodes derfor paa et vist Tidspunkt Ublacher at sælge Blomster fra Haven for at faa Penge ind til Indkøb af »fremmede Gevæxter«, og der var dermed aabnet en Ventil for Udnyttelse af Haven som Handelsgartneri, — ligesom i Königs Tid. Efter tre Aars Forløb afløstes imidlertid ogsaa denne Overenskomst af en ny, hvorefter Fogeden for 3000 Rdlr. fik Ordre at drive alle tre Haver, hvad der naturligvis ikke gjorde hans Indblanden sig i Gartnernes Forhold mindre (ej heller mindre lovlig). Arbejdsstyrken bestod 1663 i Køkkenhaven af 6 Karle og 6 Koner i Sommerhalvaaret, hvortil kom 1 Svend og 1 Dreng, og der var samtidigt i Lysthaven 4 Svende, 2 Drenge samt 10—20 Arbejdere. Lønnen, de fik, var for Karlenes Vedkommende 1 Mk. mens Konerne fik 11 Skl. pr. Dag.

Af Dehnes og Ublachers Efterfølgere kender vi Laurids Michelsen samt *Jørgen* og *Andreas Thomsen*, hvilke sidstnævnte tilligemed A. Thomsens Hustru omkom ved Operaens Brand. Senere nævnes *Andreas* (før 1689), *Peter Schneckell* (c. 1706—07), *Raggenkamp* (c. 1736) og Orangerimester *Leil-*

hoff (c. *1744*); men over alle disse Navne straaler dog Navnet paa Rosenborggartneren Johan Cornelius Krieger.

Som Gartner-Gesell rejser Johan Cornelius Krieger først paa Aaret 1705 paa tysk Pas til Holland, England og andre Lande, og det anføres i hans Pas, at han hidtil har været »Gesell« i Frederiksberg Have. Aaret efter staar han i Particulair-Kamrets Regnskaber opført for en Indtægt af 500 Rdlr.; men om de er anvendt til hans Rejse, eller om han allerede da har faaet overdraget et Arbejde af Majestæten, er ikke godt at vide. Endnu er han ikke ansat ved Rosenborg, hvorfra der (1708) sendes en Gartengesell *Hans Creutzfeldt* til Holland efter Planter; men blot tre Aar efter finder vi ham som Gartner ved Orangerierne i denne Have. Der var dengang bygget store og enestaaende Orangerianlæg ved Rosenborg, til hvilket var medgaaet den anselige Sum af 11.000 Rdlr. I nogle Aar var disse Huse ombygget (1707—09), og endelig stod de da færdige. Der udplantedes Orangetræer, Laubærtræer, Myrter og »indianske Vækster« i dem, saa der var nok for en kyndig Mand at tage fat paa. Krieger har ikke paa Frederiksberg kunne sætte sig ind i alle disse Kultorer, — det maa derfor antages, at den af Kongen bevilgede Sum har været brugt til hans Uddannelse som Gartner og Orangerimester. Utvivlsomt har han da ogsaa gjort god Fyldest som Gartner her. Ikke blot forstaas det deraf, at det (1721) overdrages ham at ombygge Husene og (1742) at bygge to nye; men som Gartner har han ogsaa gjort sig velrenomeret ved Arbejdet uden for Orangerierne, hvor de klippede Plantefigurer har haft hans levende Interesse, og hvor de snørklede Anlægs Vedligeholdelse nok har kunnet tage sin Mand. Han indfører (1727) klippede Taxfigurer til Haven og ved samme Tid Linde til Hække. Og senere (1742) paatager han sig at opføre endnu to Laurerhuse, hvorved dette Drivhus-Kompleks er bleven endnu mere storstilet og rigt. Uden for Rosenborg virkede han bl. a. paa Vallø (c. 1708), ved Haveanlæggene paa Fredensborg (c. 1712), Frederiksborg (1720—26), byggede Odense Slot og omlagde samme Aar (1721) Hørsholm Have, havde (1723) Opsynet paa Clausholm, hvor der rejstes »Buegange« o. s. v. Hans Kaar var anderledes end de andre Slotsgartnere, der betaltes for deres Leverancer efter en bestemt Taxt, og da Havekommissionen af 1744 ved de forskellige Slotshaver reducerede Gartnernes Godtgørelse, saa-

ledes at de fremtidigt kun fik Halvdelen eller mindre endnu, reduceredes Kriegers Godtgørelse kun 100 Rdlr., bl. a. ogsaa fordi han dog kun leverede »6 Retter Grønsager i Maanederne December, Januar, Februar, Marts«.

Krieger var ansat ved Rosenborg Have indtil 1749. Han udnævntes ved sin Afgang derfra til Justitsraad, og han fik Titel af Overlandbygmester. Som Gartner og Bygmester maa man i ham se den første Repræsentant for en langt senere Tids Havearkitektstand. Thi Krieger ikke blot komponerede Haver, der opbyggedes efter lignende Principer som Huse, og hvis Linjer og Flader, Rum og Proportioner skulde virke arkitektonisk. Hans Kompositioner inkorporerede Hus og Have i en udelelig Eenhed, og i denne harmoniske Komposition satte Barokken sine skønne Frugter, saavel Husets massive Masse, de grønne Plantevægges Flader som ogsaa Broderiparterrernes snørklede Mønstre og brogede Farveorgier. Ingen har siden hans Dage formaaet at yde det, som han ydede. Ingen Gartner har samtidigt opnaaet at tumle med saa store Midler, at have saa store Muligheder for Ideers Udførelse og været sin Konge en saa betroet Mand. Ingen har siden ham haft en saa høj social Position, og ingen har i den Grad kunnet tage Bygnings- og Havekunsten i samme skabende Haand.

Blandt Kriegers Efterfølgere finder vi *F. L. Bruhn* (1749—71), *Christoffer Dørschell* (1776—83) og *C. E. Døllner* (1783—91), der alle er mindre bekendte. Bekendt er derimod *Peter Lindegaard*, der 1785 blev Mestersvend og 1791 tiltraadte Pladsen som Gartner, men det var for saa vidt kun som Indehaver af Embedet, at Lindegaard fulgte i Kriegers Spor; thi næsten alt hvad denne havde opbygget, beflittede Lindegaard sig, tro imod den nye Tids Tanker, at udslette af Tilværelsen. Rocockotiden var afløst af Empiren. Romantiken holdt sit Indtog, og den frie romantiske Tankegang fejede som en Stormvind de haandgribelige Resultater af en Enevoldskonges Magt overende. Det blev Lindegaard, der (1822) fik overdraget at indføre de nye Tanker i den gamle Haves Ramme, og det var under hans Ledelse, at en Mængde Slaver udviskede de lige Linjer, ophuggede de høje Hække og indførte de »frie Former« og de bugtede Linjers Ideal. Han var ogsaa den sidste, der i Embeds Medfør havde Lov til at foreslaa saadanne større Arbejders Gennemførelse. Thi med 1835 indførtes der en saakaldt Have-

Inspektion, der skulde vaage over samtlige kongelige Havers rigtige Ledelse, og nøjagtig Hundredaaret efter, at Krieger havde forladt Haven, adskiltes Lysthaven og Driverierne i administrativ Henseende. Senere er der sket store Forandringer derinde; men som et Minde over en rig Fortid og en flittig Mands Gerning rejstes (1913) derinde Freunds Mindesmærke over Peter Lindegaard, — den eneste Gartner, der paa saadan offentlig Plads udenfor en Kirkegaard har faaet sig et Mindesmærke i Hovedstadens Parker, og den første Gartner, der har modtaget Ridderkorset. Til hans Fortjeneste skal ogsaa det nævnes, at han (1805) tog Initiativet til Landhusholdningsselskabets Undervisning af Bønderdrenge i Podning og Plantning samt Pigebørnenes Undervisning i Lugning, hvad tildels indførtes i Skolelovene, og han var (1812) Repræsentant i den første Eksamenskommission for danske Gartnere.



Fig. 5. Peder Lindegaard.

Lindegaard efterfulgtes ved sin Død af sin Svigersøn *Jens Peter Petersen*, der saavel før sin Ansættelse som siden hen var Genstand for megen kongelig Bevaagenhed, hvilken bl. a. var Skyld i, at han efter en Del Udenlandsrejser blev i Stand til at forestaa Udvidelsen af Driverierne. Han afløstes af sin Broder *Carl Ludv. Petersen*, og denne (1866) af *Tyge Rothe* fra Fredensborg, der virkede indtil han (1887) afløstes af Slotsgartner *F. Paludan*. Denne sidste fratraadte 1909, da Driverierne nedlagdes. I 70-erne var *Kornelius Jensen* og i 80-erne *H. D. Madsen* Blomstergartner, mens *H. C. Elers-Koch* var ansat der er Par Aar (1884—86).

Før Krieger (1720—26) anlagde de store Havenanlæg ved FREDERIKSBORG eksisterede der et mindre Haveanlæg her, og ved dette var i hvert Fald i Aaret 1699 ansat Gart-

neren *Hans Jürgen Wilchen*. Det har da formodentlig været under hans daglige Ledelse, at Krieger har udført de store Anlægsarbejder her, hvortil der var udkommanderet Soldater i ret stor Udstrækning og hvortil der 1706 ofredes ikke mindre end 8000 Rdlr. Allerede før han havde nedlagt sin Gerning og laa for Døden, (1. December 1728) udnævntes hans Eftermand til at overtage Embedet, »naar Formanden dør«. Denne Eftermand, *Johan Georg Geisz*, hørte ogsaa til dem, der berøvedes en Del af sin Indtægt ved Havekommissionens Arbejde. Han havde i 1743 haft en Indtægt for Leverancer til Hoffet af 226 Rdlr., hvilken Sum Kommissionen fremtidigt sætter til Halvdelen, 113 Rdlr. Derimod undgaar han en Reduktion af Bidraget til Havernes Vedligeholdelse, hvilken Sum i Aaret 1743 havde udgjort 1174 Rdlr., og som altsaa vedbliver at være det, han maa bruge, og han modtager (1744) ligesom Gartnerne ved Hørsholm, Charlottenlund og Charlottenborg i Nytaarsgave af den kgl. Particulærkasse 6 Rdlr.



Fig. 6. Tyge Rothe.

Gartnerne *Carl Albrecht Voss* og *Niels Simonsen Bache*, der i sidste Halvdel af Aarhundredet var ansat ved Haverne, havde hovedsagelig til Opgave at passe det, der eksisterede. Bache forflyttedes imidlertid under 23. April 1794 til Charlottenlund, og nu oprandt den Tid for Frederiksborg, som beseglede den daværende Havestils Skæbne. I dette Aar udnævntes til Baches Efterfølger den senere saa bekendte Gartner *Johan Ludvig Mansa*, der i endnu højere Grad end Lindegaard ved Rosenborg, var den romantiske og frie Havestils Tals-

mand. Han var Skribent og Forfatter og udsendte Mønsterplaner i den »engelske« Stil. Han gjorde meget for at udslette dens oprindelige og arkitektoniske Præg, — først og fremmest gav han sig til at beplante alle de Partier, som han kunde overkomme med Frugttræer, saa at han (1799) kunde meddele, at »Friederichsborg Slotshauge nu næsten paa nogle faa Stykker nær er efter sin Bestemmelse beplantet med Frugt- og Plantagetræer til Englisk Anlæg«. Mansa naaede dog ikke at faa Bugt med de stolte Lindealleer og de pompøse Buksbomhække, og det maa nok betragtes som en Lykke for Havens Fremtid, at Mansa (1799) forflyttedes til den anden Slotshave (Fredensborg), og at hans Eftermand *Kompffe* fik Ordre til at erstatte nogle af Mansas Plantninger med Urtearealer. Kompffe fik imidlertid kun Lov at virke ganske faa Aar her, og afgik (1804) ved Døden. Der blev ved denne Lejlighed truffet det Arrangement, at botanisk Gartner *F. L. Holbøll* skulde varetage Slotsgartnertjenesten, mens den daglige Ledelse overdroges til Gartner *Christian Frederik Teisner*. For dette Arbejde modtog Holbøll 300 og Teisner 200 Rdlr. Under 31. Marts 1829 ændredes denne Ordning saaledes, at Teisner fik Bestalling som Slotsgartner. I denne Stilling forblev han til 1863 *Rudolph Rothe* fik Bestyrelsen, og en Havearbejder, *Niels Peter Jensen*, som i 26 Aar havde været beskæftiget i Haven, fik Udnævnelse som Opsynsmand og Leder af det daglige Arbejde. Denne Opsynsmand afløstes siden af en anden, *Jens Hansen*, der havde været ansat ved Forstvæsenet, og som indtil sin Død (1880) ledede Havearbejdets Gang. Først to Aar efter hans Død blev der atter ansat en faglært Gartner i Haven, nemlig *R. Hansen*, som (1918) afløstes af *Laur. Møller*.



Fig. 7. Joh. L. Mansa.

FREDERIKSBERG Slotshaves første Gartner blev (1699—1773) Urtegaardsmanden *Hans Heinrich Bruhn*, og det var under hans daglige Ledelse, at de store Haveanlæg her og i Søndermarken blev til. Til sin Hjælp havde han en vekslende Mængde udkommanderede Soldater, saaledes i Efteraaret og Vinteren 1700 et halvt Hundrede Soldater, i Foraaret næste Aar oven i Købet 200, og et lignende Antal hver Sommer i de to efterfølgende Aar, mens Antallet i 1703 og 1704 sank til c. 100 for i 1705 atter at komme op paa c. 200 o. s. v. Arbejdsstyrken var Kongen og Gartneren meget billig, og de 200 Mand kostede ugentlig ikke mere end 74 Rdlr. I 1710 er Arbejdsstyrken 32 Soldater, 6 Kuske, 4 Daglejere og 3 Vægtere.

Saavel med Arbejdsstyrkens Fordeling og Opsigt med den som iøvrigt med hele Arbejdet og ikke mindst med Placering af de mange indkøbte Planter var der fuldt op at gøre for Bruhn. I 1700 kommer der en Mængde Lindetræer fra Holland, og Aaret 1699 var der kommet andre Træer fra Lübæk, f. Eks. Taks, Fyr, Gran, Kastanjer, Kirsebær o. s. v. 4—5000 Linde er der sikkert indkøbt, og til Orangeriet er der (1702) ved en Udsending, *Peter Blumaert*, (formentlig Gartnersvend) købt »Orangerien und andere Sachen« i Antwerpen. Der var derfor ikke været saa lidt at tage Vare paa, og for en »Gesell« som Krieger, har der været adskilligt at lære herude ligesom den senere Gartner *Carl Frederich Døllner* ogsaa har høstet værdifuld Lærdom ikke mindst efter at de store Kaskadeanlæg og øvrige Vandkunste var sat i Virksomhed, og Krieger har (1729) faaet et Ord med at sige her. Bruhn selv fik ikke store Sager i Løn for sit Arbejde. Hans Løn var 600 Rdlr. aarlig, hvortil kom 100 Rdlr. »zum Holz«, formodentlig til Orangeriet. I Godtgørelse for Leverancer til Hoffet fik hans Efterfølger *Jørgen F. L. Voigt* (1723—44) 319 Rdlr., men afkortes af Havekommissionen (1744) til 224. I denne Sag bøjede han sig for Majestætens Ønsker, men i Henseende til Afkortning af Bidraget til Havens Underholdning ikke. Det hedder herom, at Voigt, »der har en vidtløftig Have at underholde, har som Slotsforvalter, Gartner og til Arbeidsfolk .... havt 3905 Rdlr. og 319 for Leverancer. Tilsammen 4224 Rdlr. Han var ikke til at bevæge at holde det for ringere end 4000 Rdlr.«, og paa denne Forestilling resolverer Kongen, at »Det kan blive for ham [saaledes], men ikke for hans Efterfølger«. Den nøjagtige Sum

angaaende Udgifterne til Haven var i 1745 3919 Rdlr. 3 Mark og 3 Skl.

Da der 1775 anlægges en Planteskole ved Frederiksberg Slot, beregnet til at skulle forsyne Bønderne med Frugttræer og »Sættepile«, og især, da (9. September 1782) den daværende Gartnersvend i Haven, *Peter Petersen* udnævnes til Gartner sammesteds, oprinder en ny Tid for Haven.



Fig. 8. P. Petersen.

I denne Periode var Slotsforvalter Voigt afløst af Sønnen *Nicolaj Voigt* (1744—86), som atter afløstes af Svigersønnen *Chr. Fr. Schmidt* og N. Voigts Søn *Marcus Fr. Voigt*, der tiltraadte 1786 og døde 1815. Men den sidstes Tiltrædelse betød kun, at der sattes yderligere Pres paa den Omlægning, som Tiden krævede gennemført.

Voigt var lige hjemkommen fra England, hvor han havde studeret Havekunst, og blandt hans første Arbejder for Overførelse af den engelske Havestil bliver Fældning af Alleerne ud for Slottet (imod Syd). Petersen for sit Vedkommende indgiver et Par Aar efter (1787) Forslag til en Hovedomordning af Havens Anlæg, og arbejder i de følgende Aar paa Planen derover. Haven passes ikke paa denne Tid som den ifølge sin Anlægsform skulde det. Slotsgartneren faar saaledes Ordre til at holde op med Klipningen af nogle Hække, da det anses for unyttigt Tidsspild, og han faar derved frigjort Folk til andet Arbejde. Dette er vel en af de mange Aarsager til, at han (1795) fremsender Plan og Overslag til Omlægning af Haven, i hvis Hovedmotiv indgaar den noksom bekendte snoede Kanal rundt i Haven, og efter at Sagen er undersøgt af Mansa og Holbøll, approberes det (1798), at Omlægningen kan finde Sted, og ligesom tidligere udkommanderes der Soldater til at gennemføre denne. Over 700 Alen Hække ryddedes, Springvandsrenderne

omlagdes o. s. v., — atter et større Stykke Anlægsarbejde, som krævede store Arbejdsstyrker, og som krævede en dygtig Mands fulde Indsats. Til Beplantningen medgik der til Eksempel 12000 Stkr. Træer fra Hørsholm, Ledøje og Frederiksberg Planteskoler. Petersen var Manden, der forstod at gennemføre Omordningen. Kan vi end ikke i vore Dage anerkende alt, og er vi end glade for, at han ikke fik hugget de dejlige Linderækker op imod Slottet, saa maa vi anerkende, at efter Datidens Smag præsteredes der et godt Stykke Anlægsarbejde. Petersen ansaas da ogsaa for at være en af de fornemste i Datiden. Han gik foran paa saa mange Omraader, — bl. a. blev han (1805) Medlem af Landhusholdningsselskabets Havekomité, og paatog sig (1811) at virke for Anlæggelsen af Bønderhaver paa Københavns Amts Grund, ligesom han blev Medlem af den første Eksamenskomité for Gartneruddannelsen (1812). Han fandt sit sidste Hvilested ikke ret langt derfra, hvor han havde sin Gerning: Frederiksberg Kirkegaard.



Fig. 9. M. Fr. Voigt.

C. A. Wolff afløste Petersen, da denne (24. Januar 1826) afgik ved Døden, mens *Sophus M. Døllner* ansattes som Opsynsmand ved Søndermarken, og mens Petersen i sin Tid havde været særligt optaget af at faa sat Haven i sin rette Stand, faldt det i Wolffs Lod at kunne bygge videre paa sin Forgængers banebrydende Arbejde, og han kunde slaa ind paa i højere Grad at producere Havesager, hvorfor da ogsaa Hoffet igennem mange Aar forsynedes her fra med Blomster, Frugt og Urter. For dette Arbejde synes han dog ganske at forglemme at passe Havens varige Bestanddele, og allerede 10 Aar efter Petersens Død kan den tilligemed (Søndermarken) under hans Opsyn

(eller Misrøgt?) betegnes som værende kommen i Forfald. Det beordres da (1836) Slotsgartner Rothe i Fredensborg sammen med Opsynsmand S. Døllner i Søndermarken at fremkomme med Plan til forsvarlig Ordning af de to Haver.

En senere Tid har omordnet Administrationen af disse saavel som de andre kongelige Haver, idet der er oprettet et Haveinspektorat, hvor nu Haveinspektør *Clemen Jensen* har Ledelsen og Overgartner *Otto Clausen* i Haveinspektørens Forfald varetager Forretningerne.

Det blev paa FREDENSBORG Urtegaardsmanden fra Østrup Ladegaard, *Johan Kreimer*, der fik overdraget at udføre de Ryddearbejder m. v., som udkrævedes for at Rosenborggartneren, J. C. Krieger, kunde faa omsat sine store Planer i Virkeligheden. Ogsaa han havde betydelige Arbejdsstyrker til sin Raadighed, deriblandt nogle Gartnersvende, hvoraf en benævntes »erste Meister-geselle«. Ved simpelt Avancement blev Kreimers 1ste Svend, *Kristian Hertz*, Gartner og Slotsforvalter, da Kreimer (1729) tog sin Afsked, og en Svend af lavere Grad, *Kristian Bruhn*, blev ved samme Lejlighed og paa samme Maade 1ste Svend. Som Slotsforvalter maatte Hertz føre Tilsyn med Byggearbejderne paa Slottet, og som Gartner maatte han sørge for, at Pyramidetaksene blev klippede, at Hækkene holdtes i Orden, at det slyngede Navnetræk i Parterret stod rent og smukt, o. s. v. Der brugtes til Havens Vedligeholdelse (1743) 1521 Rdl. 4 M. 13 Sk., hvilket dog kun er c. Halvdelen af, hvad der medgik til Lyst- og Urtehaven paa Rosenborg (bortset fra Orangerierne). For Leverancer fik Hertz 140 Rdlr., men afkortedes af Havekommissionen (1744) til 70.

Af den franske Arkitekt *N. H. Jardin* gennemførtes en Udvidelse og Forskønnelse af Haven (1762—66), men allerede da (1752) var Hertz afskediget med 300 Dlr. i Pension, og C. F. Døllner havde afløst ham. Døllner havde da været i Udlandet (fra 1720) og senere tjent Kongen ved flere andre Slotte. Han udnævntes nu til Slotsforvalter og Gartner paa Fredensborg, og det faldt i hans Lod at omsætte de fleste af Jardins skønne Drømme i Virkeligheden og at bringe det nordsjællandske Landskab ind under den daværende Havemodes strenge Former. Han døde som 63-aarig Mand (1765), et Aar for tidligt til, at han kunde se Havearbejdet færdigt, og alt for

tidligt til at se Haven fuldkommen. Et nyt Avancement sætter (4. Marts 1765) Mestersvend *Adolph Voss* ind i Døllners Stilling, mens *Claus Hertz* bliver 1ste Mestersvend, og under ham bl. a. Svenden *Beiring* arbejder. Og mens Voss faar 74 Rdlr. i Løn, har 1ste Mestersvend 25, 2den do. 20, og de andre Svende 17, — Pigerne kun 7. Siden afløses ved et nyt Avancement Voss af Claus Hertz, og 1799 blev han afløst af Gartneren fra Frederiksborg, Johan Ludvig Mansa, hvorved der oprandt en i mere end een Forstand ny Tid for Slottet og Haven. Mansa havde ganske naturligt til Hensigt her ligesom der at »forbedre« Haven og at bringe dens alt for store Driftsudgifter ned. De nye Tiders Tanker og Ideer skulde overføres til Haven, og om han havde haft Evne, som han havde Lyst, og dertil især havde faaet de nødvendige Midler bevilget, havde Fredensborg i vore Dage haft et fra det nuværende saare afvigende Udseende. Men Pengene var smaa, og ikke nok med, at Haven ikke kunde blive simplificeret i sin Anlægsform, — den kunde ej heller holdes i den Stand, den skulde det, — hvorfor der da ogsaa kun raadede Forfald, da Mansa ved sin Død (13. April 1820) maatte afgive Pladsen som Gartner til sin 27-aarige Søn, *Chr. Ludvig Mansa*, mens Slotsforvalterembedet overdroges en Lakaj. I denne Periode maatte Gartneren gøre, hvad der stod i hans Magt for at redde det mest mulige ud af Haven. Dels udlejede man derfor Dele af den til Dilletantkomedier, — dels besaaedes »Brede Alle« med Sæd, og først da (1833) den anden Mansa falder for Dødens Le og afløses af den initiativrige Rudolph Rothe, oprandt der en ny Tid for Haven.

R. Rothe var fuld af Virkelyst, og han havde Held til at faa gennemført de Forslag, som han fremsatte. Efter en god Uddannelse i Indland som Udland, antoges han for en aarlig Løn af 350 Rdlr. til Fredensborg, til hvilken Løn dog kom visse Godtgørelser. Straks efter hans Ansættelse kom den (1833) nedsatte Havekommission til ham og modtog hans Beretning om Tingenes slette Tilstand, og han opnaaede da allerhøjeste Tilladelse til en successiv Omdannelse af Haven, saaledes at den efterhaanden omdannedes i det Billede, som vi kender fra vore Dage, hvor Alleerne er det pragtfulde, bærende Ledemotiv. De senere Gartnere har hovedsagelig kun haft til Opgave at arbejde paa Vedligeholdelsen af de af Rothe frem-

bragte Partier, eftersom Slottet saavel som Havens Funktion har betydet mindre og mindre for Kongehuset.

Af senere Fredensborg-Gartnere skal nævnes *Chr. Larsen* (1. April 1846—1. Maj 1911).

Paa CHARLOTTENLUND (Gyldenlund) var (c. 1717—30) ansat en Gartner *Marcus Westerholdt*, der afløstes af et Medlem af Døllner-Slægten, *Henrich Anton (Adolph) Døllner*, hvilken sidste var meget anset i Datiden. Han efterfulgtes af N. S. Bache, som kom fra Frederiksborg, men kun opnaaede at arbejde her et Aar, inden han (27. April 1795) døde. Derefter var *Martin Baastrup* Gartner i en Aarrække, i hvilken Periode Haven sank ned til intet at betyde og ikke kunde levere synderligt til Hoffet. Efterhaanden fik derfor Forstvæsenet mere og mere at sige derude, og R. Rothe tilforordnedes at skulle vejlede Skovrideren med Hugsten. Gartneren paa Bernstorff fik 1865 overdraget at føre Tilsynet med Charlottenlund Slotshave; men siden ansattes dog Gartner *Eschricht*, der forblev i Stillingen til 1869. En senere Embedsindehaver er Gartner *J. Frederiksen*, der i Frederik den Ottendes Tid »stadig forskønnede Anlægget ved ny Tilplantninger og smukt vedligeholdte Græsplæner«.

Ligesom Charlottenlund er i den nyere Tid ogsaa SORGENFRI mere bleven betragtet som Lystskov end som Have, og Embedet som Gartner har her ligesom der været af underordnet Betydning. Til Havens og Gartneriets Drift bidrog Statskassen omved 1850 c. 8000 Kr. og Slotsgartner *Skousboe* og senere *Paul Johan Bang Frederiksen* (1877—81) var ansat til at varetage det dermed fornødne; 1881 bortforpagtedes imidlertid Frugt- og Driverihaven, og den tidligere Gartnerarbejder ved Rosenborg, *Johannes Rasmussen*, ansattes som Opsynsmand ved Skoven, hvor han »med megen Nidkærhed og Dygtighed virkede, indtil han 1915 paa Grund af Alder anmodede om Afskedigelse«.

Paa BERNSTORF har først Jardin (c. 1760) virkeliggjort nogle af sine Ideer, og siden har (c. 1850) R. Rothe fremsat Planen til Drift af Lyst-, Frugt-, Køkkenhave og Driverierne. Efterat Gartner C. L. Petersen 1847—50 var kommen til Rosenborg, blev disse fire Dele underlagt Gartner *O. Svensson* (1851—68), mens Skovplantningerne i Parken og Vejene underlagdes en Opsynsmand. Ved Svenssons Død (4. April 1868) ansattes

Fritz (Frederik) Th. Bruun, der ved Ophold i Udlandet havde erhvervet sig en god Uddannelse, og bl. a. havde været ansat hos en Hertug i Spanien. Han drev med megen Dygtighed Gartneriet paa Bernstorff, men havde dog mindre Held med sig til at indføre udenlandske Metoder i Bedenes Tilplantning, »den tyrkiske Tæppestil«. Der vistes ham megen Bevaagenhed i hans Embedstid, og Driverierne udvidedes, saa de kunde yde de bedste og smukkeste Produkter. Efter 37 Aars Virksomhed afløstes han (1905) af Blomstergartneren fra Rosenborg, *Asger Sørensen*, »der paa en smuk Maade fastholdt det gode Ry, der i Bruuns Tid havde fæstnet sig til Bernstorff«. Efter kun 7 Aars Virksomhed døde imidlertid Sørensen, og afløstes (1912) af den tidligere Slotsgartner paa Rosenborg, F. Paludan, ved hvis Fratrædelse Haven forpagtedes ud.

Slotsgartneren paa KRONBORG (Lundehave) er allerede foran omtalt. Uden Tvivl maa denne Førstemand blandt Slotsgartnerne fra de ældste Tider, Hans Raszmussen Block, have været ikke saa lidt foran sine Kolleger, og hverken af hans Forgængere eller Eftermænd, er der gaaet nær saa stort et Ry. Om en unævnt Eftermand fortælles det (1703), at han til Brug i Haven faar 150 Rdlr. og til Urtepotter 50, og det menes at Krieger skal have forestaaet den Omlægning af Haven, som (1729) blev foretaget og som skal have kostet 326 Rdlr. I Aaret 1737 dør en af de faa Kronborg-Gartnere, som vi kender Navn paa, nemlig *Bendix Seinmann*, og ved Besættelsen af hans Embede faar vi en Række Oplysninger om Ansøgerne til samme.

Som Ansøgere til Stillingen ved »Cronborg Slotshauge« melder der sig ikke mindre end 10 Personer. Først iblandt dem er Carl Frederik Døllner, som opgiver at have »staaet i Tjeneste hos H. M. Prinds Carl og Prindsesse Sophie Hedevig« (Blaagaard), og som sikkert ogsaa en Tid har været paa Charlottenborg. Han var Søn af Stammefaderen til Døllner-Slægten, *Jens Nikolaj Døllner*, der selv var Gartner paa Blaagaard paa disse Tider. Carl Frederik opgiver at have i Pension 300 Rdlr. fra Prinsehoffet, og af denne yder han 100 Rdlr. til sin Fader. En anden Ansøger er Sønnen af den afdøde Cronborg-Gartner *Johan Caspar Weinmann*, som melder, at han efter at have lært Professionen, har nedsat sig i Helsingør, samt, hvad der i Indstillingen stærkt understreges, at »Det kunde være hans Moder

og mange helt uopdragne Sødskende til Soulegement, om han denne Tjeneste maatte forundes.«. Tredie Ansøger er *Hans Adolph Voss*, som har været 12 Aar i Udlandet, og siden har tjent hos sin Broder paa Fredensborg; 4de er *Søren Niels Schrøder*, som bl. a. har været i Tjeneste i Bareuth hos Markgreven; 5te er *Christian Kredsmer*, hvis beskedne Betegnelse er »Tornsætteren ved Citadellet Frederikshavn« (Kastellet); 6te er *Casper With*, som har lært Professionen i Fredensborg hos Hertz; 7de er *Peter Berentz*, som ikke er faglært, men angiver sig som Borger i Helsingør, og anfører, at han »fra Ungdommen« af har øvet sig i Gartnerprofessionen; 8de Ansøger er *Georg Ferdinand Lagvary*, som tidligere har været paa Vemmetofte, og som ligesom Døllner har været (nogle og tyve Aar) paa Blaagaard. Efter Indstillingen af disse 8 Ansøgere meldes der at være kommet endnu tre, nemlig *Peter Berthelsen*, som i 4 Aar har været paa Clausholm som Gartner og Slotsforvalter, — *Johan Sonath*, som har gode Anbefalinger fra Hertugen af Weimar, og *Ulrich Leonhardt Bøhm*, en Søn af den forrige Gartner paa Jægersborg. Det synes som om man har villet søge at skaffe omtalte Døllner Pladsen, og man har i den Anledning ment at kunne spare Pensionen til ham. Men Døllner synes ikke om, at han skal afgive denne for at opnaa den tvivlsomme Fordel at faa Gartnerstillingen paa Kronborg, hvis Løn kun bød ham det halve, nemlig siger og skriver 100 Rdlr. Majestæten udnævner derfor ogsaa en anden til Stillingen, nemlig den forrige Gartner paa Vemmetofte, G. F. Lagvary. Imidlertid ses allerede Aaret efter hans Ansættelse en anden, nemlig *F. Chr. Regnat* (Reynalt) at være Indehaver af Pladsen, hvorfor man tør tro, at Lagvary allerede da er død. Reynat var, som det ses, ikke blandt Ansøgerne til Stillingen i 1737. Om ham hedder det (1744), at han ialt kun faar 206 Rdlr., hvilket vil sige, at dette altsaa baade er hans Løn og Godtgørelse for Leverancer til Hoffet. Da de sidste er opført til 24 Rdlr. har han altsaa opnaaet en noget højere Løn end der tidligere var tiltænkt Stillingen, og han faar ikke, saadan som de andre Slotsgartnere, nogen Reduktion ved Havekommissionen af 1744. Udgifterne til Havens Drift var da 419 Rdlr. 2 M.

Ogsaa med Kronborg Have (Lundehave) fik den franske Havearkitekt Jardin et Ord at sige, — ja her skabte han vel et af sine smukkeste Værker (1760). Senere forfaldt Haven,

og »de gentagne Bestræbelser for at bringe den paa Fode, bragtes ikke til Udførelse«. Af den senere Tids Gartnere maa nævnes *Erik Rasmussen*, som fra 1837 tillige var Slotsforvalter og fra 1843 *Schebell* (ved det nu Marienlyst kaldte Slot), der sammen med R. Rothe udarbejdede en Plan til Havens Ordning, — en Anlægsform, som senere atter er ændret, men Marienlyst er paa disse Tider ikke mere et kongeligt Slot, og ikke engang Statsejendom, saa Gartnerne her er paa disse Tider ikke kongelige Slotsgartnere.

I Modsætning til Rosenborgs Gartner, som kaldtes »Kongens Gartner«, benævnets Gartneren ved SOPHIE AMALIENBORG »Dronningens Gartner«, men idet Anvendelsen af denne Betegnelse ikke betød, at han ikke var i »Kongens Sold«, men blot anvendtes for at betegne, at han var knyttet til Dronningens Have (og ikke til Kongens), er der intet i Vejen for at rubricere ham blandt de andre »kongelige Slotsgartnere«. Formodentlig er da den »Dronningens Urtegaardsmand«, som omtales 1668 og boede i Vognmagergade en, der har passet Dronningens Have uden for Vesterport (hvor nu Tivoli ligger). Han hed Mrs. *Hans;* men om han siden har haft noget med Dronningen og hendes nye Have ved Sophie Amalienborg at gøre, er ikke vist. I hvert Fald er det ved Indvielsen af Slottet (1685) Mrs. *Levin*, som nævnes i denne Forbindelse som Dronningens Gartner. Har han virket ved Havens Anlæggelse, maa det have været med Sorg, at han saa, hvorledes denne Have kun bestod i saa kort Tid, og tilmed (rimeligvis) var underlagt Gartneren i Rosenborg Have (1706 m. v.) Peter Schneckelt. Den anlagdes dog paany, men det var ikke særligt store Summer der ofredes paa Haven, — eller paa dens Gartner. Mens Bruhn paa Frederiksberg (1706) faar 600, og der til Frederiksborg-Haverne ofres 8000 Rdlr., faar Gartneren paa Sophie Amalienborg, *M. Peter Hock*, kun 500 Rdlr. Og da der (1736) til Rosenborg indføres for 100 Gylden »Blomster og Zwibler og Plantagetræer« fra Holland, til Frederiksberg for 130, faar Charlottenborg og Amalienborg-Gartnerne kun for 60 Rdlr., og det betydes samtidigt Gartnerne alle disse Steder, at de selv maa se at søge »opdraget« deslige Vækster. Til Vedligeholdelse ofredes (1744) 2500 Rdlr., betydeligt mindre end paa Frederiksberg og Rosenborg, og Havekommissionen fastsætter Afkortningen 2100 og til Gartneren for Leverancer til 323 imod 494 før. Efter en kort Opblomstring

forsvandt Amalienborg-Haven helt i 1749, da Kommunen overtog Arealet. Dens sidste Gartner (1736—44) hed *Brun*.

Af JÆGERSPRIS' Gartnere kan nævnes *Jürgen Friederich Poulsen*, som 20. Marts 1733 fik Bestalling paa Embedet; men dette Slots Afhængighed af Frederiksborg har før og efter denne Tid gjort, at hvad der angik det første er anført under det sidste, hvorfor det ikke er let at redegøre for, hvad der har hørt til Frederiksborg, og hvad der har hørt til Jægerspris (Abramstrup). *C. Th. Møller* var Gartner fra 1861—1908.

HØRSHOLM HAVES Udgifter afholdtes af Partikulærkassen; og om denne forsvundne Haves Gartnere er der ikke stort at sige. *Johan Tobias Pflüger* var Gartner fra dens første Begyndelse (c. 1721), og han har sikkert ogsaa været Vidne til dens væsentligste Forfald. Embedet skal c. 1751 være bleven tilbudt C. F. Døllner; men han sagde Nej til Tilbudet, uvist af hvilke Aarsager.

FRYDENLUND's Gartner var før c. 1720 Chr. Bøhm, som (8. Januar 1720) kom til Jægersborg, og fra 9. December 1739 har et Medlem af Slægten Voigt, nemlig *Ulrich Adolph Voigt* Bestalling paa Gartnerpladsen. De samlede Udgifter til Haven var i Voigts Tid (1743) kun 491 Rdlr. og 10 Skl., og for Leverancer til Hoffet fik Gartneren en Godtgørelse af kun 9 Rdlr. — det mindste, nogen Slotsgartner paa disse Tider har modtaget. Omved 1750 er Voigt afløst af *Peter Holbøll*, og denne senere af Sønnen Fr. L. H. 1788—93; men snart derefter gaar Slottet over paa private Hænder, og dets Slotsgartnere bliver derfor kun faa.

Gartneren hos Hs. Excellence Ulrich Frederik Gyldenløve, som før Gyldenløves Gaard kom paa Kronens Hænder, hed (c. 1670) *Peder Møller*, og man mener, at Haven ved CHARLOTTENBORG skylder sin første Skikkelse hans Arbejde. Men ved de Tider, da Slottet overtages af Sophie Amalie, nævnes det, at Jens Nikolaj Døllner er der, og man mener, at det er ham, der har omlagt den til den Stil, som vi kender fra et datidigt Kort. J. N. Døllner er tidligere omtalt. Han er Stammefaderen til Gartnerslægten Døllner, og han blev netop i Aaret 1699, da han nævnes ved Charlottenborg, indkaldt til Landet fra Sachsen. Det er rimeligt at tænke sig, at han har foreslaaet den Modernisering, som gennemførtes. Han har været kendt med det sidste Nye paa Havekunstens Omraade,

og han har her først omsat sine Ideer, som Kongen, der indkaldte ham, altsaa dog ogsaa har kendt eller forstaaet. Men efter hans Søns Ord (se foran) har han sikkert snart faaet sig et nyt Arbejdsfelt, da (1704) Prins Carl og Prinsesse Hedevig overtog Blaagaard og indrettede deres store Have der. Døllner blev op imod 100 Aar gammel og skal til det sidste have været i Stand til at klare sit Arbejde, ikke mindst den besværlige Dont paa de høje Stiger at klippe de høje stive Hække.

En Søn af J. N. Døllner blev den føromtalte C. F. Døllner, som siden kom til Fredensborg; men som før den Tid var paa Charlottenborg. Carl Frederich Døllner var først i Lære hos Bruhn paa Frederiksberg, hvorfra han under 29. Juli 1920, modtog Lærebrev. Kort derpaa rejste han til Udlandet og var bl. a. 7 Maaneder hos Orangerimester Johan Anton Semmerling, der var i Tjeneste hos Hertug Ludvig af Würtenberg. Herfra afrejste han 6. Maj 1722 med en smuk Anbefaling i Lommen, og kom siden til Østrig, Polen m. fl. Steder, indtil han efter 6 Aars Ophold i Udlandet vendte hjem, og straks (rimeligvis 1726) blev ansat ved Charlottenborg. Om han var her til Stadighed, eller om han dels var her, dels paa Blaagaard, eller om han snart flyttede til det sidstnævnte Sted er ikke godt at vide. 1737 søger han, som da opgiver at have »Pension«, Embedet paa Kronborg, dog uden at faa det, og 1739 søger han Bevilling som Brygger i København og er paa dette Tidspunkt bleven saa holden, at han kan købe sin Svigerfaders Gaard sammesteds. I Tiden efter 1739 er det ikke mere Døllner, men Gartner *Behrn (Bergen)* der har Embedet og som fra 1771 forpagter Haven. Det berettes om ham, at han har mange Børn og er uden Formue. Han kryr sig derfor ved at skulle længere ned med Indtægterne, end han hidtil har haft dem, og han støttes deri af Havekommissionen (1744). Til Havens Drift har han faaet 562 Rdlr. og for Leverancer 100, men han mener ikke at kunne gaa længere ned end til 700 ialt, og man henstiller, at han beholder dette for Livstid, — dog afkortes han over 100 Rdlr. 1778 omdannes Haven til botanisk Have, og der kommer derfor ikke flere kongelige Slotsgartnere til at indehave dens Gartnerembede.

JÆGERSBORG Slotshave har formodentlig i sin første Tid været bestyret af en Gartner *Dreas*, hvis Enke omtales (1706) og faar 100 Rdlr., mens Gartneren figurerer for to

Poster, en paa 170 Rdlr. (formodentlig hans Løn), og en paa 200 (formodentlig til Driften) eller for Leverancer). I Aaret 1719 dør den daværende Indehaver at Embedet, *Jens Høberg*, og der melder sig en Mængde Ansøgere til dette iøvrigt ret underordnede Embede. Som et interessant Tidsbillede skal vi nævne disse Ansøgere og Kommentarerne til deres Ansøgninger:

Diderich Uttermoll, som der iøvrigt intet yderligeres fortælles om; *Christian Heldt*, som paa trettende Aar har tjent Geheimeraad Lentes Have udenfor Østerport, og som vi siden vil finde ansat ved Slotshaven i Odense; Christoffer Böhm, som har tjent paa Frydenlund, og som (8. Januar 1720) opnaar Ansættelse ved Jægersborg; *Andreas Amenton*, som Kongen skal have lovet at »emplayere«; *Erhard Krysser*, som har været Gartner hos Comerceraad Bircherod paa Lystrup; Jochum Christopher Kreimer, der var ansat ved Østrup Ladegaard og fik Ledelsen af Arbejdet paa Fredensborg og endelig *Christian Ditlof Hector*, som i 6 Aar har tjent hos Geheimeraad Lerche.

Som Gartner paa Jægersborg faar Böhm bl. a. overdraget at sende nogle af de smukkeste Taks fra sin Have til Fredensborg, som nu for Alvor skulde udsmykkes, og som, paa disse Tider var mere yndet end Jægersborg (1722). Ydermere maa han til sin Sorg se, at man (1735) i endnu højere Grad negligerer hans Arbejdsomraade, og man bortforpagter endog Haven og inddrager Gartnerembedet. Imidlertid gaar det dog kun faa Aar paa denne Maade, og 1747 opføres der en ny Bolig for en Gartner, og Stillingen som Gartner og Slotsforvalter overdrages i dette Aar *Johan Wagener (Wegner)*, der hidtil havde været ansat paa Bregentved. Antagelig er med den vaagnende Interesse for Stedet Haven ikke mere bortforpagtet, og noget af Wageners første Arbejde er bleven at faa Haven ordentlig indhegnet, ligesom den iøvrigt af *Thura* sættes i Stand. Wagener afløses (1751) af C. F. Døllner, af hvem det i Instruksen forlangtes, at han skal »af yderste Magt og Formue hindre og forekomme og afværge, saa og hvis [hvad] han fornemmer at ske til Vores *præjudice* straxen uden nogen Undseelse tilbørligen aabenbare og give tilkjende«. Allerede i Løbet af et Aar flytter Døllner til det større og mere lovende Embede som Slotsforv. og Gartner paa Fredensborg, og ikke ret længe efter paabegyndes Nedrivningen af Jægersborg Slot, hvor Gartnerboligen 1780 sælges paa Auktion.

Slotshaven i ODENSE maa antages at være anlagt af Rosenborggartneren J. C. Krieger, som byggede Slottet; men allerede før den var anlagt og før Majestæten overhovedet havde tænkt paa at lade indrette en Have her, har Geheimeraad Lentes Gartner, Christian Heldt, som ikke havde Held med sig som Ansøger i Jægersborg, tilbudt sig til Kongen. Lige straks opnaar han intet dermed, idet Kongen afviser ham; men der gaar ikke et Aar før vi (1721) finder Heldt ansat som Slotsgartner. For at have mere Opsigt med Arbejdet i den Have, som da var paabegyndt, anmoder han om, at der maa blive bygget ham en Gartnerbolig ved Slottet, og for det ringe Beløb af 122 Rdlr. ombygges da paa hans Forslag et »Fæhus« til dette Brug. Der blev endda 8 Fag tilovers, som anvendtes til et »Gevæxthus«. Under Kriegers Tilsyn arbejder Heldt flittigt med Havens Anlæggelse. Den maa antages i 1724 at være bleven færdiganlagt, og Aaret efter ansøger Heldt om, hvorvidt der maa blive ham ordineret nogle Folk til at forrette det »continuerligt« forefaldende Arbejde i Haven, til hvilken Brug han mener ikke at kunne nøjes med mindre end 36 Husmænd, 6 om Dagen, ligesom han ønsker 100 Rdlr. til at holde 6 udkommanderede Soldater »af dem, der føre et ædru Levned«. Husmændene faar han imidlertid ikke Lov til at faa, derimod faar han Soldaterne og til deres »Besoldning« bevilliges 67 Rdlr. og 24 M. Et Par Aar efter bevilliges der ham dog desuden 2 Mand til Hjælp om Vinteren, hvor han ikke har Soldaterne.

C. 1790 indrettes der ved Odense Slot et »Bomskole« (Planteskole) saaledes som der ogsaa var bleven indrettet en saadan ved Frederiksberg. Det overdroges Slotsforvalter kgl. Gartner *Holm* i Forbindelse med Haveinspektør *Müller* at drive denne Planteskole sammen med Slotshaven, hvortil Offentligheden skulde have Adgang, Holm var dog ikke faglært Gartner, og Hovedansvaret faldt derfor paa Müller. Nogen Titel af Haveinspektør behøvede han ingenlunde at have, for at bestyre denne Have; men han havde ønsket og opnaaet Tilladelse til at anlægge denne Titel, fordi han paa denne Maade blev i Stand til efter de nyere Bestemmelser at kunne udstede Lærebreve. Imidlertid afgik (1816) Müller ved Døden, og hans Søn ansøgte om samme Titel og samme Embede. Han havde tjent i de kongelige Haver paa Fredensborg og Frederiks-

berg, ligesom han havde været Svend under Petersen paa Frederiksberg i 1793 og 94. Fra de førstnævnte Steder møder han med gode Vidnesbyrd, men Petersen erklærer, at han »ikke besad synderlig Duelighed og var tunghør«. Efter dette finder man ham ikke berettiget til ubetinget at bære Haveinspektør-Titlen, og han opnaar kun denne Tilladelse ved at fraskrive sig Retten til at udstede Lærebreve. — netop det Forhold, der gjorde, at hans Fader opnaaede den.



Fig. 10. C. Ph. Stapel.

Ordningen med Planteskolen vedvarede indtil 1822, da der blev truffen andre Bestemmelser, og saavel Planteskolen som Lysthaven lagdes ind under Gartner *C. Ph. Stapel.* Det tillodes denne at benytte Terrainet, som han vilde det, dog skulde han levere Træer til Fyns Vejvæsen. Han omlægger (1841) Haven samtidigt med at den overgaar til Hofmarchallatet og siden bliver kommunal. Ved sin Død 1848 afløses han af Sønnen *L. N. C. Stapel*, som var ansat her i over 50 Aar og som bl. a. underviste i Havedyrkning ved Fyns Landvæsensinstitut.

Paa SKANDERBORG var *Christian Hertz* Gartner, da der her (1726) bliver mere og mere Arbejde i Haven, og han anmoder om at maatte faa 122½ Rdlr. til 3 Folk daglig; han faar imidlertid i Stedet Lov at maatte bruge 18 Husmænd i Have-Hoveri og faar sin Godtgørelse derfor. Om Hertz siden er flyttet til Fredensborg, og om det er ham eller en helt anden af samme Navn, der arbejder her som 1ste Svend (1729) for siden at blive Slotsforvalter og Gartner paa Fredensborg, skal ikke kunne siges. Han er i alle Tilfælde allerede 1731 afløst af *Christian Bruhn*, der (27. Juni 1731) faar Bestalling paa Embedet, og det er for ham, Havekommissionen (1744) fastsætter Budgettet, hvorefter han i Løn maa have 100 Rdlr., til en

Svend maa bruge 69 Rdlr. 2 Sk. og til Materialer 26 Rdlr., ialt c. 195 Rdlr., —et Beløb, der i al sin Beskedenhed dog er omtrent det tredobbelte af, hvad Heldt paa samme Tid maa bruge i Odense. Ogsaa med Skanderborg Slotshave fik det en snarlig Ende, og før 1700 er Slottet nedrevet og Haven faar en anden Funktion.

KOLDINGHUS havde indtil 1665 sin Gartner, Peter Sørensen, som efter sin Død i dette Aar afløses af *Tamis Raffn.* 1860 nævnes Mr. *Adam Trallow*, men snart er denne atter afløst af *Joachim Saltau*, som c. 1720 omtales som en gammel Mand. I hans Alderdom sysler man med Tanken om at lette noget af Byrden fra hans Skuldre. Det paatænkes derfor (1725) at overdrage hans Søn, *Friederich Saltau*, Gartnertjenesten samtidig med, at han faar Plads som Fontænemester. Den Maade, dette skulde ordnes paa, tilfredsstiller imidlertid ikke unge Saltau, der anfører, at han heller end gerne vil paatage sig begge Stillinger; men »som Vandet en halv Mils Vej ved Render ledes til Slottet til tvende Vandspring, saa at de 40 Rdlr. hans Fader hidtil haver aarligen nydt for Fontænemester-Tjenesten neppe er tilstrækkelig til Arbejdsfolkenes Belønning«, saa betragter han det som værende umuligt at opholde Livet, da der tilmed er forskellige Vanskeligheder med Haven, som nu er bortforpagtet formedelst 100 Rdlr. Det bevilliges da, at han maa ordne sig med sin Fader angaaende Tjenesten, og han opnaar derpaa Bestalling paa begge Tjenester, ihvorvel hans Fader stadigt lever og skal have en Understøttelse herfra (1731). Hvorlænge nu gamle Saltau fik Lov at leve, ved vi ikke, heller ikke hvorlænge hans Søn sad i Embedet. Som Slotsgartner nævnes 1740 *C. Bruhn*; men Haven og Gartneren omtales slet ikke i Havekommissionen af 1744, og 1808 nedbrændte Slottet. Havens sidste Gartner var *Peter Ber-*



Fig. 11. C. F. Døllner.

telsen; men 1837 finder vi den bortforpagtet til Gartner og Sognefoged *Petersen* for en Leje af 12 Rdlr., og senere hen er den ligesom Odense Slotshave kommen paa Kommunens Hænder.

Af NYKØBING SLOT's Gartnere har vi c. 1640—50 *Hilarius Heyn(e)*, der ved Bestalling af 1661 afløses af *Arent Kolning (Kolling)*. Langt senere sidder ogsaa her en Døllner i Embedet, nemlig Carl Fr. Døllner (1742—51). Han kom herfra til Jægersborg og senere til Fredensborg. I sin Funktionstid paa Nykøbing havde han Lov at bo i København imod at holde en dygtig Svend dernede. Ligesom sin Forgænger, *Joh. J. G. Frake*, der tiltraadte 1738, og dennes Forgænger *Johan Hildebrandt* (1731) fandt ogsaa han Haven i en meget daarlig Forfatning, og han arbejdede haardt for at faa den istandsat, ligesom han udvirkede, at kun han og Lensmanden havde Nøgler til den. Mens han var her, fik han Tilbud paa Stillingen paa Horsholm, hvilken han dog afslog. Af hans 9 Børn blev *Hans Nikolaj D.* (f. 1734) sat i Lære paa Frederiksberg Slot (9. April 1752), hvor han forblev til 9. April 1755, da han rejste til Udlandet. Efter 5 Aars Ophold her ansattes han i Faderens Stilling, hvor i Mellemtiden *Chr. Eigtved* (1851—60) havde fungeret. Denne Stilling beholdt Døllner indtil han forflyttedes til Gottorp Slot, hvor han forblev (1767—79) til sin Død. Han bar her Titel af Haveinspektør. En anden Døllner, *Jürgen Christian*, rejste Aar 1726 til Udlandet. En Sønnesøn af Stamfaderen til Døllner-Slægten, *Carl Frederich Døllner*, (f. 1769 paa Gottorp) er 1800 Gartner ved *Sorø Akademi* og fra 1802 til sin Død (1843) Gartner paa *Vallø*.

Wagener, som fik Bestalling som Gartner paa BREGENTVED og som 1744 kun oppebærer en Indtægt af 270 Rdlr., mens der iøvrigt ofres 356 Ddlr. paa Haven, og som kommer til Jægersborg, er tidligere omtalt.

I Tilslutning til nærværende Afsnit om de »Kongelige« Gartnere skal nævnes Eksempler paa Slotsgartnere ved de kongelige eller hertugelige Haver i Slesvig. paa GOTTORP har vi saaledes Haveinspektørerne *Kemp* (c. 1720), Hans Nikolaj Døllner (1767—79), *Schaumburg* (c. 1780), *Mensch* (c. 1782) og *August Wilhelm* (c. 1791), ligesom der har været en berømt Gartner, *Johann Claudius*, der virkede i mange Aar og forestod de store Anlæg (før 1765), og tillige nævnes en »Kunstmeister« *Stekeli* (c. 1791). Paa GRAM afløstes Gartner *Tragaut Beh-*

rends (før 1863) af Sønnen *Carl F. T. Behrends*, som begge arbejdede ivrigt for Havesagens Fremme paa Egnen. Paa GRAASTEN har vi bl. a. *Hans Petersen*, som bl. a. udstedte Lærebrevet til Planteskolemanden *H. P. Vothmann* (24. Januar 1734). Ved KIELS Slotshave virkede Gartner *Heinrich Vack* (c. 1699), *Salvister* (c. 1722), *Johann Georg Woblack* (c. 1742), og i hvert Fald Planteskolen var underlagt Professor *Hirschfeldt* (se senere). Samtidigt med, at Johan Cornelius Krieger virkede paa Rosenborg var *Johann Christoph Krieger* Gartner paa SLESVIG Slot (c. 1738) uden at der dog skal paastaas at være nogen Sammenhæng mellem de to Navne. En enkelt af sidstnævnte Svende *Johan Jürgen Stauchardt* (Lærebrev fra Slesvig 22. Februar 1738) formaar vi at følge paa hans Rejser rundt til de andre Slotshaver, saaledes Rosenborg (1740), Kiel (1742), Werinigerode og Hubertusborg (1744).

I visse Perioder har de kongelige Slotsgartnere været ikke saa ganske faa i Tallet. Omved 1750 har der været mindst en Snes deraf, og deres Arbejdsomraade har været af vekslende Art, men dog i de fleste Tilfælde af meget stor Betydning ikke blot for selve Havesagens Udvikling, for deres egne Havers Vedkommende, men ogsaa for hele den kulturelle Udvikling i vort Land. Urtegaardsmændenes Afløsere blev i mange Tilfælde højst paaskønnede, og om deres Arbejde har vi stadigt de stolteste Vidnesbyrd i de kongelige Slotshaver.

Trin for Trin er de imidlertid atter vandret ned ad Samfundets Rangstige. Ikke blot er deres Antal takket være den mere og mere demokratiske Udvikling af Tingene, blevet halveret og yderligere reduceret; deres Virkeomraade er vel hovedsagelig det samme, som var almindeligst i Slotshavernes »florisante« Tid; men Midlerne, de raader over, er svunden ind, og den fordums Pragt fra Parterrer og Lindehække maa vi i Hovedsagen fantasere os til. Slotshavernes nuværende Blomsterarrangementer er kun en ringe Afglans af den fordums. Yderligere er disse Gartnere ved Omordning af Administrationen tvungen endnu et Trin nedad, og socialt set maa vel den sociale Position, som vore Dages Haveinspektør indehaver, kendetegnes som den, der var de gamle Slotsgartnere tildel:

Kongens betroede Mand paa Stedet, direkte underlagt ham, — for saa vidt Lensmandens Afløser og undertiden Slotsforvalter og Slotsgartner i samme betroede Person.

Saavel indadtil som udadtil har de kongelige Slotsgartneres Arbejde sat Spor. De har oplært en Stab af Aftagere af deres Gerning. Deres Gartnerslægter har besat de vigtigste Gartnerembeder i Landet, og i Slotshaverne har de uddannet unge Gartnere, der kunde gaa ud til Stillinger som Herregaardsgartnere paa Godser og Grevskaber, Og selv om deres egen Betydning nu er en anden end før; selv om ogsaa deres Arvtagere, Herregaardsgartnernes Betydning er en mindre nu end tilforn, — saa er de begge dog et højst værdifuldt og fuldkomem uundværligt Led i den Udvikling, der har bragt dansk Havebrug, Gartneri og Havekunst frem til vore Dages Standpunkt.

VII. HERREGAARDSGARTNER.

I mere end een Forstand er Herregaardsgartneren Arvtager efter den kongelige Slotsgartner. For det første er han det direkte der igennem, at naar det kongelige Slot gaar over paa adelige eller borgerlige Hænder og bliver til Herregaarden, maa hans Gerning derefter nødvendigvis blive en Herregaardsgartners, og for det andet er han det indirekte derigennem, at en meget stor Del af vore Herregaardsgartnere oplærtes og høstede deres Uddannelse i Slotshaverne, og for det tredie er han det endelig, fordi Herregaardshaverne i samme eller mindre Maalestok bar Traditionerne fra Slotshavernes Havekunst videre, da de fik deres Blomstring efter at de demokratiske Tiders Økonomi havde krævet Slotshavernes Indskrænkning i baade Antal og i Graden for deres Udsmykning.

Indadtil har Herregaardsgartnernes Arbejde og Virksomhed i Hovedsagen formet sig ligesom Slotsgartnernes. De har skullet passe Orangerierne ved de større Gaarde, Urtehaven har skullet tilsaas og der har skullet fremskaffes Kaal og andre Urter eller Rødder til Forsyning for den store Stab af Arbejdere

og Herskabets Medlemmer, — Lysthavens høje Hække skulde klippes, Parterrets Blomsterbroderi skulde straale med Herskabets Farver i de skønneste Farver, — Frugttræerne skulde »ympes« og Espaliererne tilbindes og beskæres o. s. v. Udadtil har de haft en anden Mission end hine, idet det i mange Tilfælde har været dem paalagt at skulle lære fra sig og undervise Bønderne ikke blot i Podning og Plantning og andre Have-Sysler; men de har endog selv mange Steder maattet gaa omkring fra Gaard til Gaard og plante de »Poder« eller Humlekuler, som Loven paabød Bønderne hvert Aar at plante, men som de uden Opsigt, uden Lærdom og uden direkte saavel som indirekte Hjælp ikke tog sig Spor af. Deres Arbejde har da bl. a. været; hvad vi i vore Dage vil kalde en Vandregartners eller en Havekonsulents Arbejde, — og denne udadgaaende Virksomhed skulde passes til ikke mindre Tilfredshed end den indadgaaende. Deres Virkefelt var derfor stort, — deres Gerning omfattende og Resultaterne deraf blev i Reglen af stor Betydning for den Egn, hvori de virkede. Og stor Betydning fik det ogsaa, at de i deres Have opdrog Havekarle og unge Gartnere, som i deres Fritid kunde omsætte Ideer og Billeder fra den store Have til deres egen lille Jord, og vi kan uden at overdrive fastslaa, at adskillige Egne af vort Land (f. Eks. Laaland) skylder den vidt fremskredne Havekultur, at der i Herregaardshaverne har virket dygtige Gartnere og har arbejdet interesserede Have-Karle, som begge har bredt Havekulturen ud til de omliggende Landsbyer, hvor Bønderhaverne ligger som smaa Kopier eller Udsnit af de store Herregaardshavers Skønheder.

Uden at trække noget skarpt Skel mellem de ældste Tiders egentlige Ejendomsret til Godserne (om Konge eller Privatmand), skal vi erindre om, at der (1523) var en Humlemester paa Holbækgaard, og at der i 1550 o. v. var Urtegaardsmænd paa Dronningborg, idet begge disse Slotte senere blev Herregaarde. Ingen af dem kender vi ved Navn. En af de første Herregaardsgartnere vi har Navn paa, er *Johan Bernekou*, der var Gartner paa Birchholm; vi ved han eksisterede, og vi ved, at han døde; thi det eneste der fortælles om ham er, at han dræbtes i et Slagsmaal 25. Maj 1587, men der var i samme Aarh. *Jens Bielfeldt* paa Torbenfeldt og paa Lerchenborg *Peder Christensen* og *Lorenz Petersen*.

Af unævnte Herregaardsgartnere er der (1604) paa Antvorskov en Urtegaardsmand og paa Tulstrup (under Skanderborg) er der (1608) en Gartner med en Svend. Under 16. April 1615 optegner Jørgen Skel med de mange Herregaarde, at paa denne Dag »kom den urthegårdsmand fra Falck Gjø til mig«, paa Herregaarden Ulstrup (i Nærheden af Viborg) og han tilføjer, at han »skal hafve 12 Daler aarlig«. Paa Urup (under Frederiksborg) maatte der (1614) holdes ikke mindre end 2 Urtegaardsmænd og 3 Urtegaardssvende, »mindre eller flere, eftersom det gjøres nødvendigt«, og paa Abramstrup har der ligeledes Tid efter anden været Humlemænd eller Urtegaardsfolk; men efter Antegnelserne er det vanskeligt at udrede denne Gaards Forhold fra Frederiksborgs. Ogsaa paa Krogholm (under Koldinghus) holdes der (1617) 1 Humlemand og 3 Urtegaardssvende, hvoraf den ene dog kun holdes om Vinteren. Om alle disse nævnte Herregaardsgartnere faar vi imidlertid ikke mere at vide, end hvad her er anført. Gartneren paa Herlufsholm, der nok ikke er en Herregaard, men dog formentlig i denne Henseende kan rangeres iblandt disse, benævntes indtil 1668 Humlemester og er omtalt foran. Prins Jørgens Gartnere, som (1665—1708) plantede og podede for Vordingborg-Egnens Bønder, og som lærte dem at pleje og at dyrke det plantede, er unævnte for os, og det samme er Tilfældet med hans Eftermands Prins Carls Gartnere, der gik i deres Forgængeres Fodspor, og hvis Arbejde har sat saa rige Frugter i Sydsjællands kirsebær- og blommerige Frugthaver. Fra Tiden før 1700 kendes i det hele taget kun yderst faa Navne paa de Almuesmænd, som var Herregaardsgartnere. En Undtagelse udgør Gartneren paa Svenstrup (Sjælland). Ikke blot ved man Navn paa ham, *Peder Urtegaardsmand* hed han; men han synes ogsaa af anden Aarsag at skille sig ud fra sine Kaldsfæller; thi da han (12. August 1692) skulde have sin Datter over Daaben, bar selve Hofjægermesterinden dette Barn, og som Faddere fungerede saa prominente Personer som Biskop Bagger, Hofjægermester Svane og Fru Bispinde Bagger. — Peder var Gartner paa Svenstrup indtil 1703.

I 17-Tallet maa det antages, at en Mængde Herregaarde, — ja maaske endog de fleste af disse har haft Gartnere til at passe de ofte ret store Haver, og der kendes mange Eksempler herpaa. Af disse skal nævnes *C. Schwartz* (Vallø c. 1702—08),

Evert Vothman (Fusingø c. 1705), *Hendrich Steen* (Skjoldnæsholm før 1711), *Albert* (Svenstrup c. 1713), *Ferdinandi* (Gjorslev c. 1716), Erhard Krysser (Lystrup c. 1719), Jochum Chr. Kreimer (Østrup Ladeg. før 1720), *Mattias Hoy* (Svenstrup til 1733), Johan Wagener (Bregentved 1718—1740), Johan Daniel Sonath (Skjoldnæsholm før 1738), G. F. Lagvary (Vemmetofte c. 1737), *L. Petersen* (Gaunø 1737—85), *Hans Jørgen Dannevaert* (Sæbygaard (Jyll.) c. 1735), *Jørgen Hartmann* (Svenstrup c. 1736), *(Heinrich) Spath* (Lerchenborg v. 1750), *Schillknecht* (Bregentved c. 1754), *Chr. Hansen Hind* (Dronninglund fra 1745), *Herman Knocke* (Gisselfeldt 1754—79), *Loppentien* (Svenstrup c. 1757), *Brante* (Svenstrup c. 1766), *Franciskus Dam* (Svenstrup c. 1769), *Hans Staal* (Lerchenborg c. 1770—1802), *Martini* (Svenstrup 1771), *Johan C. Gynther* (stds. 1776), *Gabriel Rude* (Gisselfeldt 1779—83), *Lars Petersen* (stds. 1783—90), *Frantzen* (Svenstrup 1789), *Johan C. Boas* (Berritzgaard c. 1785), *Johan Chr. Bursche* (Ulstrup o. 1794), *Garmatter* (Lilliendahl 1712), *Otto Winther* (Stensballegaard o. 1799) m. fl.



Fig. 12 H. G. Thiesen.

Om disse forskellige nævnte Herregaardsgartnere før c. 1800 er der ikke stort at sige, — vi kender kun spredte Træk af deres Liv, ofte kun et Navn. Vi forstaar, at naar der skiftes saa tidt paa Svenstrup, maa det bl. a. have været, fordi Arbejdsforholdene der har været saa ringe (Løn), mens de har været betydeligt bedre andetsteds, f. Eks. paa Lerchenborg, hvor der da ogsaa skiftes langt sjeldnere. Vi ved, at Matthias Hoy paa Svenstrup (10. Maj 1733) overtog Ortved Mølle i Fæste, at Steen paa Skjoldnæsholm synes at have været en saare belæst Mand og efterlod sig et helt Bibliotek,

samt at saavel Boas som Bursche, Garmatter og Otto Winther alle fik Medaljer af Landhusholdningsselskabet, særligt for Tilstrækning af Frugttræer; men ellers er det ikke muligt at fortælle synderligt om disse enkelte Gartneres Liv , — de har hver for sig tjent deres Husbond og indenfor Havernes Rammer søgt at skabe noget smukt og godt, ligesom de udenfor disse har maattet vejlede, opmuntre og tilse Bønderne i deres Arbejde for Havesagens Udbredelse. Til Eksempel paa Datidens Arbejds- og Lønningsforhold skal der i det følgende nævnes, hvorledes Forholdene var ved en jydsk og en sjællandsk Herregaard, idet vi til Eksempel vælger Dronninglund i Vendsyssel og Svenstrup paa Sjælland.



Fig. 13. C. Gentz.

Paa Dronninglund var det (1754) paabudt Forvalter Rossen at have Opsyn med Bønderne for at der kunde blive plantet de Frugttræer og Pile samt lagt de Humlekuler som fordredes; men han synes ikke ret at have syntes derom eller ogsaa har han ikke kunnet overkomme det; thi kun kort Tid efter, at denne Instruks (under 16. Februar) er udstedt, ankommer der fra det udmærkede Lærested for Gartnere, hos Schillknecht paa Bregentved, den foran nævnte Gartner, ved Navn Christian Hansen Hind, til Dronninglund. Den Mand, man derved fik i Tjeneste paa Dronninglund, var en ikke helt almindelig Gartner, og han vilde vel i vore Dage være bleven kaldt »Altmuligmand« for derpaa at blive forbudt at arbejde ved Gartnerprofessionen. Thi Hind ansaa det ikke for nødigt at holde sig til en enkelt Profession; tværtimod fandt han det saare gavnligt at have faaet Uddannelse i flere forskellige, — saa kunde et Herskab faa mere Nytte af hans Person, end om han kun kunde een Profession. Han lærte derfor først Hjul-

magerfaget for derefter at gaa over i en anden Træbranche, nemlig Bødkerfaget. Og da han syntes at have faaet kigget nok indenfor denne Stands Døre, gav han sig i Lag med Landvæsenet for saa endelig engang at havne ved Havebruget og faa afluret nogle af Bregentveds Urtegaardssvende deres Kunst. Saadan udrustet kom han da til Dronninglund, og noget af det første han foretog sig udenfor det egentlige Gartnerfag var at lave Beholdere til Orangerne, — men iøvrigt maatte han tage fat paa lidt af alt, hvad han da ogsaa kunde. Han beordredes til at sætte Slotshaven i Stand, ligesom det paalagdes ham at paase de »med Tiden indrettede Orangerier og rare Gevexter«. Lysthaven skulde han holde i »god og florissant Stand«, og det hed sig, at de »i Forraad værende Zwibler og Blomster« skulde »med flere paa alle Aarsens Tider« formeres og forbedres, »paa det at Haugen fra Foraaret til Efterhøsten kand florere og ved Afvexling fornøye Synet«. Ogsaa Køkkenhaven skulde passes, »saa at der, hvis Greven med Familie besøger Gaarden, ingen Mangel kan spores«.



Fig. 14. J. C. Eltzholtz.

Ikke mindre end indadtil skulde Hind virke udadtil. Han skulde saaledes anføre Bønderne til en »retskaffen Oeconomie og Potagerie« og have Planter dispobinle til gratis Uddeling blandt Almuen, baade »Grøn Kaal, hvid Kaal, Kaal-Raby, Rød-Kaal, Guule-Rødder, Pedersillie-Rødder og Urter, Kørvel, Rover, Pastnacker, Timian, Meyrian, Salvie, Snit- og Knop-Løg, Jord-Æbler eller Potates, Valske Bønner« o. s. v. Desforuden skulde han undervise Bønderne i Havebrug, idet han skulde begynde med de »vittigste« og de mest velhavende. Men han maatte dog ikke gerne bruge Tvang, som »vil gjørre

min [Godsejerens] gode Hensigt til intet«. Han skulde anlægge en Bomskole (Planteskole), hvor Frugttræerne kunde blive opelsket; han skulde i Skoven opsøge vilde Frugtstammer, opvoksede af Kærner, som saa senere skulde »proppes og oculeres« (podes), og han skulde tiltrække vilde Kirsebær, saa han altid kan have Forraad af Træer til Uddeling, — ikke alene Frugttræer, men ogsaa Lætræer o. l., saasom Elm, Ask, Pil, Lind, Valnød m. fl. Sin Viden om Podekunstens Hemmeligheder skulde han meddele Bønderne, saa de selv kunde »ympe, proppe og ocilere«.



Fig. 15. D. Eltzholtz.

For dette mangesidede og omfattende Arbejde oppebar Hind en saare beskeden Løn. Der tilkom ham fri Bolig, 3 Skpr. Rug, 3 Skpr. Byg, 1 Rdlr. maanedligt til Kost, fri Fodring og Græsning til 2 Køer og en kontant Løn af 40 Rdlr, aarlig. Han kunde holde en Gartnerdreng, hvortil Greven da betalte ham 16 Rdlr. i Kostpenge og 4 Rdlr. i Løn plus fri Bolig, ligesom der stilledes 20 »Ugedags-Husmænd« (i Have-Hoveri) til hans Raadighed.

Men til Arbejdet (ifølge Instruksen) føjedes snart endnu mere, idet han bl. a. skulde være noget af en Meteorolog og sende Beretninger om Vejret til Greven (paa Kronborg), og til Omlægning af Haven maatte han ikke blot udarbejde en Plan, men ogsaa af et fra Greven fremsendt Katalog udvælge Planter til Orangeriet og Haven, hvad han ansatte til 42 »Pommeranz, Appelsin og Pompelmose« i store og smaa Potter.

Om Gartnernes Arbejde paa Svenstrup faar vi ikke nær saa omfattende Oplysninger; men vi tør antage, at de paa dette mindre Gods har været af en noget mindre gartnerisk Art, og at ogsaa Embedets Indehavere neppe har kunnet paatage sig saa meget, — Havekarlene da mindst.

Det hedder sig (1826), at han skal holde Haven »paa det omhyggeligste, men i alle Kanter og Kraage og enhver Plet anvendes til Havesager eller hvad jeg [Ejeren] vil have af Kommen, Regnfang, Malurt etc.«. Gærderne om Gaarden skal vedligeholdes af Havefolkene. Af Haven leveres til Mejeriet og Husholdningen Urter og Kaal. Af Frugten sælges intet uden efter nærmere Ordre, — i Høsten skal han hjælpe med Opsyn i Marken, om Vinteren med at hugge Bænde, samt hjælpe Tjenerne med at bære det ind i Huset og iøvrigt gøre Tjeneste i Huset ved alt, hvad der forlanges.



Fig. 16. F. Olsen.

Trods en ringe Løn synes det dog, som om han er vurderet noget højere end Kollegerne paa Dronninglund, idet han (1784) oppebærer: fri Bolig, 4 Tdr. Rug, 4 Tdr. Byg, 1 Rdlr. maanedlig til Kost, Græs til 4 Læs Hø som han dog selv skal slaa og i kontant Lønning 50 Rdlr., plus en Ducør paa 10 Rdlr. een Gang aarligt samt 8 Rdlr. i Frøpenge. Hans Medhjælper, »Haugekarlen«, faar aarligt til Kost 8 Rdlr., 2 Tdr. Rug, 4 Tdr. Byg samt en Løn af 10 Rdlr. Yderligere var Gartneren kun pligtig at arbejde i Haven fra 1. Marts til 1. December, men skulde i de øvrige tre Maaneder stille de nødvendige Dage til Træklipning eller Brændehugning efter nærmere Tilsigelse.

Lønningsforholdene ændres Tid efter anden paa Svenstrup. 1799—1802 maa Gartneren saaledes afgive 10 Rdlr. imod til Gengæld at faa Ret til Græsning i Haven; 1803 hedder det sig, at han skal have 2 Køer frit fodrede og 80 Rdlr. i Lønning o. s. v. Til Sammenligning tjener, at Gartneren paa Herlufsholm (1805) lønnes med 70 Rldr., 6 Tdr. Rug, 6 Tdr. Byg og 2 Høveders Græsning, en Lønning, den (1821) er ændret til 50 Rdlr., 2 Tdr. Rug og 2 Tdr. Byg. — altsaa betydeligt min-

dre. Men ved de større Gaarde har Lønningerne uden Tvivl oftest ligget betydeligt over disse Satser. Saavel Svenstrup som Dronninglund og Herlufsholm Gartnerstillinger maa betragtes som af en ringere Kategori.

Omved Aarhundredskiftet sker der i flere Henseender adskillige Forandringer af afgørende Betydning. Herregaardsslagtingens Periode gjorde for det første en hel Del Herregaardsgartnere brødløse og foraarsagede Mangel paa sagkyndig Hjælp for Bønderne. Samtidig begyndte imidlertid Herregaardsgartnerne i nogen Maade at rejse deres Hovede op over Mængden. Overfor Offentligheden havde de hidtil staaet som det, de i Virkeligheden oftest var: ulærde Almuesfolk. Deres Lærebøger var skrevet af havekyndige Præster, eller Læger havde besørget dem. Nu udsendte Gartneren *Jens Christian Steen* til Hollufgaard (1799) sin »Anviisning til Haugedyrkning for den danske Bonde«, en lille Bog, der udsendtes privat og solgtes for 10 Skl. En anden Gartner, *Peter Jansen* udsendte blot 10 Aar efter en anden Havebog, der kom i flere Oplag, og ad denne og andre Veje sloges Gartnernes Betydning i Samfundet fast. Indførelse af Gartnereksamen hjalp med til at højne Standen, og med Forordningen af 8. Maj 1829 om Fritagelse for Værnepligt for Gartnersønner fra Godserne, fandt Herregaardsgartnerne sig pludselig anerkendt af Samfundet som noget uundværligt.



Fig. 17. H. C. Vallentiner Galschiødt.

Af Gartnere i Aarhundredets første Halvdel skal nævnes: *Conrad V. Møller* (Gisselfeldt 1800—28), Lars Petersen (Gaunø fra 1800), *Bech* (Svenstrup 1801), *Hintze* (stds. 1802), *Lars Jensen* (stds. 1804—1820), *Johan Vichelmann* (Lerchenborg 1802—22), C. F. Døllner (Vallø 1802—43), *Joh. Aug. Batzke*

(Sophienholm c. 1805), *Gentz* (Corcelitze c. 1810), *H. G. Thiesen* (Gisselfeldt 1812—68), *Krause* (Marienborg c. 1821), *Hansen* (Fuirendahl c. 1821), *Joh. Fr. Danckert* (Lerchenborg 1822—52), *Chr. Fr. Petersen* (Gisselfeldt 1928—68), *Fløjstrup* sen. (Søllestedgaard c. 1818). S. M. Døllner (Marienborg og Gjorslev c. 1825—27), *Poulsen*, *Mouritzen* og *Schlichten* (Gjorslev før 1860), *Carl Danckert* (stds. 1863—80), *Eriksen* (Hegnsholt c. 1822), *C. Gentz* (Aalholm m. fl.), *J. C. Eltzholtz* (Brahetrolleborg 1831—43). *Hansen* (Frederiksgave; kaldt »Fyns første Træ-Gartner«, c. 1843), *G. J. Bøgh* (Palsgaard 1847—84), *C. G. Fløjstrup* (Rodstensleje), *Larsen* (Engelholm), *Lehn* (Nordfeldt), *Kock* (Frijsenborg c. 1915—50), *Sørensen* (Corsøegaard i 47 Aar), *Flentje* (Wedellsborg) m. m. fl. Ogsaa af disse er flere bleven paaskønnet ved Præmier fra Landhusholdningsselskabet, saaledes Eriksen (Hegnsholt), som anlagde en betydelig Mængde Humlehaver for Bønderne. — Paa nogle af Gaardene bliver paa disse Tider Gartnerne afløst af Havekarle, der i de daarlige Aar (1800—30) maatte gøre det ud for Gartnere, — saaledes paa Svenstrup, hvor *Lars Haugekarl*, der havde virket paa Godset fra c. 1802, synes i Tiden 1820—36 at forestaa Haven, og efter ham Havekarl *Løvgren* ansættes og virker til sin Død (1845).



Fig. 18. C. A. Rasmussen.

En Mængde af disse og andre Herregaardsgartnere havde i disse Tider et enormt Arbejde med Omlægning af deres Haver, og saa meget vanskeligere var det, som Hoveriets Afskaffelse havde berøvet dem en væsentlig Del af deres billige Arbejdskraft, saa Midlerne til Havernes Vedligeholdelse slog daarligere til, og Dispositionerne maatte ændres derefter.

Men havde Gartnerne faaet ændret deres Haver, saa de svarede til den romantiske Tankegang i Folket, saa meldte Tiden efter 50-erne sig med nye Krav til deres Eftermænd i Embedet. Det var det store Bladplanters Tid, som indfandt sig og krævede, dels at Gartnerne skulde kunne tiltrække disse fremmedartede og mangefarvede Planter, dels skulde kunne komponere smagfulde Blomsterrangementer, — snart en Tid i stolte Bladgrupper, en anden Tid i Blomstertæpper og rene Farveorgier i Tæppebede, indtil senere op imod vore Dage de blandede Staude-rabatter har funden derind.

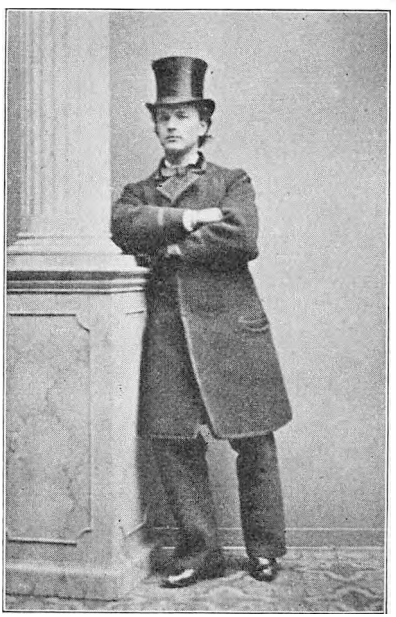

Fig. 19. F. W. Keller.

Skiftende Herregaards-gartnere har maattet sætte sig ind i Modens Luner, har maattet føje Herskabet i nye Paahit og har selv maattet finde paa nye Morsomheder og overraskende Effekter. Arbejdet hermed har kunnet tage deres Tid, og har de saa tillige haft nogle Reminiscenser fra en Barokhaves Alleer og Hække at vedligeholde, en Hofman-Bangs Stenhøj at værne om, brogede Busketter at holde i Ave, udstrakte Plæner at luge, milelange Gange at skuffe og stikke Kanter af paa, Espalier-vægge at holde under Saksen, Vinstokke at »gejtse«, — en Iskælder at fylde om Vinteren og en Frugtkælder af skaffe ikke mindre fuld om Efteraaret, — ja saa har Herregaardsgartneren haft nok til at de kunde »slæbe sig en Pukkel til«. Med meget Arbejde og en lang Arbejdsdag for en saare beskeden Løn, har mangen Herregaards-gartner slidt sig op i Godsejerens Tjeneste, og mange er de, der aldrig blev paaskønnet tilstrækkeligt for deres samfundsmæssige Arbejde i den enkelte Besidders Tjeneste.

Af enkelte Gartnere fra Tidsrummet efter 1850 skal nævnes: *F. Hindberg* Enrum 1857—84) samt *V. Hindberg* (Enrum fra 1884), *Peter Meisling* (Lerchenborg 1852—64), *Gersner*

(Basnæs c. 1855), *Hamborg* (Stenalt 1858—1919), *D. Eltzholtz* (Glorup 1861—86), *Sørensen* (Tjele fra 1863), *Edvard Knudsen* Lerchenborg 1864—78), *F. Olsen* (Gisselfeldt 1868—87), *M. C. Vallentiner Galschøidt* (Ledreborg 1868—1902), *C. A. Andersen* (Langesø 1861—72), Carl Danckert (Gjorslev 1863), *M. J. Eriksen* (Marienborg til c. 1880), *Carl Hansen* (Lerchenborg 1878—80), *V. Th. Eddelien* (Hvidkilde 1871—73) *A. T. Andersen* (Hofmannsgave 1871—74), *J. J. Hansen* (Vedbygaard 1875—83), *Swendsen* (Tranekær til 1874), *C. A. Rasmussen* (stds. 1874—1919), *Keller* (Bregentved 1875—90), *J. Jenssen* (Taarnholm 1877—81) *O. V. Mourier* (Vallø 1879—02), *Chr. Pedersen* (Lerchenborg 1880—1909), *V. Eltzholtz* (Brahetrolleborg 1880—1914), *M. Haar* (Gisselfeldt 1887—1927), *M. Rasmussen* (Frijsenborg 1887—1920), H. C. Elers-Koch (Glorup 1880—1907), *N. J. Hansen* (Hverringe 1880—1907), *Madsen* (Gjorslev fra 1880), *P. Galthen* (Thurebyholm til 1895), *Galthen* (Juelsberg c. 1887), *H. Madsen* (Nørager 1876—1923), *E. Heise*, (Bregentved 1891—1904), *Michelsen* (Wemmetofte), *Chr. Jørgensen* (Hardenberg 1872—1923), *N. Hansen* (Svenstrup c. 1886).



Fig. 20. Chr. Pedersen.

Uden at være Herregaardsgartnere har de vekslende Gartnere ved Haveselskaberne, saavel »Jydsk Haveselskab« som i Særdeleshed Gartnerne ved »Det kongelige danske Haveselskab« haft et Arbejde, der i mangt og meget har ligget Herregaardsgartnernes nær, og som paa sin Vis har været Forbilledet for disse i Henseende til Drift og Udsmykning af en Prydhave. I Tilknytning til dette Afsnit skal da bringes Fortegnelsen over Gartnerne ved disse Selskaber, nemlig ved »Jydsk Haveselskab« Gartner, Plantør *C. Hansen* (1873—1908), og ved »D. kgl. d. H.-S.« *F. W. Frisenette* (1838—43), *L.*

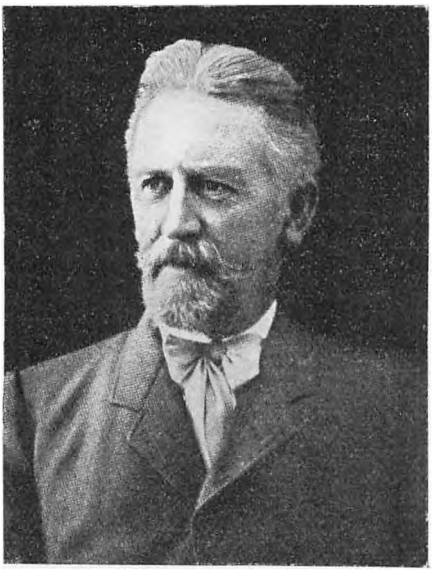

Fig. 21. M. Haar.

Rathsack (1843—47), *J. A. Bentzien* (1847—64), *J. C. Olsen* (1864—07) og *Jens K. Jørgensen* siden 1907. Mange flere Herregaardsgartnere kunde der være Anledning til at nævne, og mange af dem kunde der være Anledning til at berette en lang Historie om. Paa dette Sted skal det ikke gøres; men Afsnittet: Herregaardsgartnerne, kan ikke forlades af Forfatter saalidt som af Læser, uden at vi sender de gamle, i de fleste Tilfælde forlængst afdøde Herregaardsgartnere en venlig Tanke, — og denne Tanke kan ikke adresseres til nogen bedre end den utrættelige Forsker og Forfatter, Lerchenborgs mangeaarige Gartner, Chr. Pedersen. Thi hans enorme Undersøgelsesarbejde skyldes det for en meget stor Del, at vi ved saa meget om gamle Dages Gartnere som vi ved, og ham skyldes det for en ikke uvæsentlig Del, at denne lille Bog kan blive til og kan bringe de Oplysninger, som Tilfældet er. Havde ikke Chr. Pedersen brugt sine Fritimer til flittige Bibliotheksstudier, maatte vi savne mangt og meget af det, der her er berettet.



Fig. 22. J. A. Bentzien.

Som Slotsgartnerne har set deres Havers gyldne Tid forsvinde i en graa Nutid, saaledes har mange Herregaardsgartnere ogsaa set dette Gartneris stolte Fortid og smukke Traditioner falde for

den Stormvind, der under Demokratiets Fane farer hen over vort Land. De ser deres Budgetter reduceres med uhyggelige Talstørrelser, der betyder, at de selv sættes paa Smalkost, deres bedste Kræfter berøves dem i Gartneriet, og Havens Udseende bliver præget af Usoignerethed og Fattigdom. Deres Midler, deres faglige Assistance og deres egne Kræfter slaar ikke til til at holde sammen paa det, der fordum var deres Stolthed, — og under trykkede Kaar ude som inde maa de kaste sig over et Handelsgartneri, som de jo nok forstaar at indrette sig paa; men som de dog aldrig har valgt som deres Specialitet.



Fig. 23. E. C. Thayssen.

Udviklingen har da ført med sig, at Herregaardsgartnerne paa den ene Side fortsætter deres Gerning i en Handelsgartners Skikkelse og paa den anden Side sætter sine »Aflæggere« i Villagartnerne, hvis Antal dog ogsaa er gaaet ned.

Standen som saadan hævder sig vel stadigt; men der er uvedkommende Kræfter nok, som søger at drage den nedad, og som ser et Ideal i en »Gartner-Chauffør« eller en anden gartnerisk Altmuligmand.

VIII. VOLDMESTER, KOMMUNEGARTNER.

Det kunde synes underligt, at disse to Betegnelser sættes sammen og at to tilsyneladende saa forskellige Stillinger behandles i samme Afsnit. I Virkeligheden er den sidste dog at betragte som et højere Udviklingstrin af den første, og et nærmere Slægtskab imellem de to Kategorier vil ikke kunne bestrides.

Thi før Kommunerne begyndte at anlægge offentlige Lysthaver (Beg. af 18-Tallet), havde de allerede ret store beplantede Arealer, hvis Beliggenhed nær Byen gjorde det na-

turligt, at man søgte der ud i Fritiden for at nyde Naturen. Det var før Naturdyrkelsen rigtigt havde taget fat, og at »gaa paa Volden« betragtedes som en Oplevelse og en Begivenhed, der kostede Tid og Arbejde.

Ved disse Volde, hvis Mission i Fredstid var af passiv Art, og som var tilvejebragt for krigerske Formaal, var der ansat Voldmestre, der kunde være uddannede Gartnere, og vel i de fleste Tilfælde har været dette. En af disse arbejdede c. 1643 i Rosenhaven paa Nykøbing Slot og en anden *Claus Hettave*, var 1663 ansat ved Kastellet i København, og han beordredes til med 4 Svende at opsøge en Del nye Træer af Elm, Lind, Abild, Ask, Bøg, Pil m. v. i Skovene saavelsom vilde Pærer, Ahorn og unge Tjørn, som skulde bruges til Voldenes Beplantning. Han kaldtes Gartner og udstyredes med en vis Myndighed. En langt senere Tids Efterfølger i samme Embede, Christian Kredsmer, kalder sig meget beskedent for »Tornsætteren ved Citadellet«, men det fremgaar af hans Ansøgning til Embedet som Gartner ved Kronborg (1743), at han maa være Gartner, og det samme er Tilfældet med Voldmester *Dahl*, som (1795) ansøger om den ledige Stilling som Slotsgartner paa Charlottenlund.

Foruden Arbejdet med Tilplantningen af Voldene har disse Voldmestre sandsynligvis haft et vist Opsyn med, at Beplantningen vedligeholdtes og ikke beskadigedes af de Folk, som kom der. De Voksne skulde derfor ogsaa i mange Tilfælde løse Tegn for at kunne gaa paa Voldene, og det forbødes »Børn og Læredrenge« at løbe paa Isen (1769) ligesom det flere Gange indskærpedes Folk, at de ikke maatte beskadige Voldene og træde Fodstier derpaa. Gartnerne har sammen med Skildvagterne haft deres Mas med at holde Folk indenfor de tilladte Græser; men naar det lød, at »Grøn er Vaarens Hæk, Kaaben kastes væk«, ja saa var Tegnet givet til Jomfruerne, som sig »alt paa Volden sole«.

Som en naturlig Ting har det sikkert forekommet Voldmestrene, at de, i Stedet for at skulle søge i Skoven efter vilde Træer, selv har kunnet tiltrække saadanne, og naar der ikke har været synderligt Brug for Træerne ved Voldene, har de kunnet sælge deraf til andre. Saaledes kan det gaa til, at da Lerchenborg Have (1747) anlægges, og det kniber for Handelsgartnerne at fremskaffe de rigtige Planter dertil, er Voldmester *Preuss* i København i Stand til at kunne levere ikke mindre end 300 Ahorn til den franske Kaptain *de Longueville*, som forestod Anlæggelsen. Og som en god Gartner er da ogsaa hans

langt senere Kollega, Voldmester *Sørensen*, bleven betragtet, idet han gjorde sig højlig fortjent hos »Det kgl. d. Haveselskab« ved dets Anlæggelse af en Mønsterhave, saavel med »Anskaffelse af duelige Arbejdsfolk, Materialer og Redskaber til Havens Bearbejdelse« som ogsaa paa anden Maade, hvorfor han modtog megen Paaskønnelse. Ogsaa Voldmester *From* ved Nyborg var en god Gartner, som den fynske patriotiske Selskab ved 1850-erne tildelte et Beløb til Udvidelse af hans Gartneri.

Voldmestrenes Funktion maatte nødvendigvis ændres med Voldenes Funktion, og da Voldene »ophævedes« og kom til at fungere (og blive anlagt) som Parker, maatte Voldmesterens Stilling blive en anden. Voldmesteren fik derfor ogsaa sin Afløsning i Gartneren, i Kommunens Gartner, af hvilke Københavns første Kommunegartner blev *O. Hoegh-Hansen*, der 1873 fik Ansættelse, og hvis Efterfølger *V. Fabricius Hansen* kaldes Stadsgartner.



Fig. 24. O. Høegh-Hansen.

Kommunegartnerens Opgave er da ikke alene den at holde »Voldenes« Beplantninger vedlige, — at fortsætte Voldmestrenes Tilplantningsarbejde, men i endnu højere Grad at skabe de nye Anlæg, hvis Anlægsform er ligesom deres Funktion: af fredelig Art. Her har det moderne Bystyre afløst Kongemagten, og her har da den nye Arbejdsgiver og Bruger, Demokratiet, stillet Gartneren sine Opgaver, der om end Maalet hos Kongens Gartner var at skabe noget, der tilfredsstillede den Ene, og Demokratiet fordrer noget der tiltaler Alle, dog bliver noget af det samme, nemlig at skabe de store Lystanlæg for Øje, Sind og Sans. I sin Form som borgerlig »Slotsgartner« og Demokratiets Tjener ligger hans Virksomhed paa den ene Side i Naturfredningen og paa den anden Side i Bybygningen, hvortil Fremtiden formodentlig føjer endnu flere Omraader og Opgaver.

IX. BOTANISK GARTNER.

Næsten paatværs af alle gartneriske Opgaver, ligger de Opgaver, som er givet den botaniske Gartner. Ikke saa meget fordi man skal dyrke alle de exotiske og tropiske Planter, men fordi han skal dyrke alt dette, som andre Gartnere kalder vildt, som er Ukrudt og som af Herregaardsgartnere saa velsom Handels- og Anlægsgartnere forfølges og søges udryddet; men ogsaa dette, at det er hans Opgave at dyrke disse Planter i enkelte Eksemplarer, mens det er andre Gartneres Sag at frembringe eller dyrke dem i mange, ja millionvis. Af disse og andre Aarsager bliver den botaniske Gartners Stilling i Gartnerfaget en særlig og egenartet. Han er Videnskabsmanden mere end de andre er det, og han er Naturdyrkeren mere end Kulturfrembringeren. Hans Interesser maa fanges af Detaillerne, mens den produktive Gartners Interesser i Almindelighed maa ligge i Masserne, — særligt i vore Dage.



Fig. 25. August Weilbach.

I sin Oprindelse taber den botaniske Gartnerstand sig i Lægekunsten og dens Dyrken af Krydderurter, — i Nutiden er det ikke altid let at skille den botaniske Gartner fra Botanikeren, som han er Hjælper for, og hans Opgaver i Fremtiden vil maaske i endnu højere Grad end nu blive af mere konserverende end producerende Art.

Ved Universitetets første botaniske Haver var der af økonomiske Aarsager til en Begyndelse ingen Gartner ansat. Den Professor, som fik Embedsbolig her, maatte forpligte sig til at holde den lille Have vedlige. Først da Rasmus Caspar Bartholin (1698) skænkede et Legat, hvis Renter skulde bruges

til Hjælp til at »holde en Urte Gaardsmand« der, var der Midler tilstede hertil.

Den første botaniske Gartner, som vi hører Tale om, er *J. W. Kæsemacher*, der kom hertil fra Amsterdam, og som (1770) udnævntes til Gartner ved Universitetets 2den botaniske Have. Hans Løn var 200 Rdlr. plus 60 Rdlr. til Husleje og Brændsel. Kæsemacher døde imidlertid allerede 1780, og ved Universitetets tredie botaniske Have (Charlottenborghave) bliver det da Niels S. Bache, der faar Ansættelse. Næst efter ham kom Frederik Ludvig Holbøll, der fødtes 14. Oktober 1765 paa Frydenlund, hvor hans Fader var Gartner og Slotsforvalter. Han udnævntes 1793 til botanisk Gartner, men tiltraadte først Pladsen Aaret efter, og han kom i sin Embedstid til at virke under ikke mindre end fire Professorer. Før han kom til bot. Have havde han afløst sin Fader som Gartner og Slotsforvalter paa Frydenlund (1788—93), og i sin Embedstid i København maatte han tillige virke som Gartner paa Frederiksborg (fra 1799). Han udnævntes til Ridder og Dannebrogsmand og døde d. 30. Januar 1829.



Fig. 26. Frederik Ludvig Holbøll.

Holbølls Efterfølger blev *Otto J. N. Mørch*, der fødtes 17. Juli 1799 i Aalborg, var botanisk Gartner i Lund til 1826. I hans Embedstid forbødes den tidligere gængse Trafik at sælge Frø og Planter fra Haven, og samtidigt ansattes der to Svende til Gartnerens Hjælp. Ligesaa ombyggedes Husene. Mørch døde 25. Juli 1842, og han afløstes 5. Oktober s. Aar. af *August Weilbach*. Denne havde faaet sin Uddannelse i Fredensborg og i botanisk Have, tog 1835 Kunstgartnereksamen, og han var Haven en god Mand, indtil han (11. Maj 1868) døde. Han blev Ridder af Dannebrog 1868, og var Med-

lem af Komitteen, som skulde forberede Havens Overflytning til det gamle Voldterrain.

I den 4de botaniske Have (den nuværende) indtraadte *Th. Friederichsen* som Weilbachs Afløser, og han kom der til efter at Haveinspektør Flindt havde foretaget Anlæggelsen, at udføre de nødvendige Plantninger, ligesom det blev overdraget ham at foretage Overflytningen af Planterne fra den gamle Charlottenborghave. Han blev Ridder og tog sin Afsked 1. November 1902 og afløstes da af Havens nuværende Gartner, *Axel Lange.*



Fig. 27. Otto J. N. Morch.

Af andre botaniske Gartnere maa nævnes *Peter Høhle* ved Kiel Universitets bot. Have (1806—1831), og *C. Dahle* sammesteds (c. 1855), *Kristian Hansen* ved Frederik V.s bot. Have ved Frederiks Hospital (Best. 7. Maj 1753—1762), som afløstes af *Friederich Christian Voigt* (6. Februar 1762), *Wagenblast* ved Forstbotanisk Have (1858) samt *Syrach Larsen.*

Sorø Akademis botaniske Have anlagdes af Tyskeren *Joachim Burser* omkring 1625, og blandt dens senere Gartnere nævnes C. F. Døllner, der (1800—02) efterfulgtes af *Hans Ditlev Nissen* (1802—34), hvorefter *F. A. Voetmann* var Indehaver af Embedet lige til 1880, da han døde og efterfulgtes af *E. C. Thayssen* (1880—1914).

Uden egentligt at være botaniske Gartnere har en Mængde Gartnere og Urtegaardsmænd maattet tage sig af botaniske Vækster og botaniske Kvarterer i Haverne. De har gjort det, fordi det var dem beordret, eller fordi de fandt Interesse deri. David König maatte tage sig af Dr. Sperlings Krydderkvarterer i Rosenborg Have uden at det kan siges, at han havde Interesse deraf, og han faldt da ogsaa i Doktorens

Unaade (1641). I de senere Tiders private botaniske Haver har Chr. Gentz (Aalholm), virket med megen Interesse og tildels selv foretaget Anlæggelsen, Plantør *Jens Frederiksen* (1813—37) og *Jacobsen* (1837—91) har med megen Flid taget sig af Hæsede sjeldne Træer og Overgartner Chr. Jørgensen har med ikke mindre Interesse og Flid taget sig af Arboretet paa Hardenberg. I den nyeste Tid har Københavns Kommuneskoler faaet deres skolebotaniske Have, hvor Kommunelærer *Seidenfaden* virker.

X. HANDELSGARTNER.

Skønt Handelsgartneren og Handelen med Havesager hører ret nær sammen, er der dog mange, der i Tidens Løb har solgt Havesager, som ikke har avlet dem selv, og som derfor ikke kan kaldes Handelsgartnere. Saavel Lucie Kaalkone som Karen Æblekvinde og deres Fæller har neppe selv avlet deres Handelsvarer, og de hører derfor ikke til de ældste Tiders Handelsgartnere. Disses Oprindelse grunder sig paa det primitive Forhold, at en Havedyrker, der har haft Overflod af sine Produkter, har solgt deraf til Medborgere, og den taber sig som saadan ganske i det Dunkle.

At Havesager har haft en vis Værdi, har man tidligt været klar over. Der loves (1205) i et Pavebrev Brødrene i Løgumkloster, at ingen skal afnøde dem Tiende af deres Urtegaarde og Frugthaver; men det behøver ingenlunde at betyde, at de derfor har solgt af disse Havers Produkter. Maaske har Lucie Kaalkone (1380) købt de Havesager, som hun solgte, i Slottets Kaalgaard (Kbh.); men vi ved intet derom, og vi tør derfor ej heller betegne alle de ældste Tiders Urtegaardsmænd som værende Handelsgartnere. Deres Gerning har i første Række været at forsyne den private, kongelige Husholdning og intet andet. Og selv om naturligvis Humlekræmmerne etsteds maa have købt deres Varer, er dette i de fleste Tilfælde udenlands, og vi tør kun i uegentlig Forstand benævne de ældste Tiders Humledyrkere, der havde Varer i Overflod til Salg, som Handelsgartnere.

Imidlertid maatte Dronning Kristine saa tidligt som 1504 indkøbe Urter til Hoffet, saa allerede paa denne Tid maa der have været nogen, der havde noget at sælge af, og knapt fyrretyve Aar senere købes der næsten daglig Havesager til Hoffet. Saaledes købes der paa en enkelt Dag til Hoffet i Malmø eller Lund, 6 Kurve Kaal, Løg, Timian og Persille for ialt 10 Skilling, — en anden Dag Løg, Salvie, Persille og Timian for 12 o. s. fr. Men paa disse Tider maa Amagerne (de indkaldte Hollændere paa Amager) være begyndt at gøre deres Indflydelse gældende, og det er sikkert fra dem, disse Varer stammer. Den følgende Tids Køb af Pærer, Peberrod, Kaal etc. i København (f. Eks. 1560) kan naturligvis ogsaa være foregaaet hos (unævnte) Urtegaardsmænd; men de kan rigtignok ogsaa være foregaaet ombord paa nogle tyske Skuder, eller Varerne kan (ligesom Ærterne) være kommen forskellige hjemlige Steder fra. Endnu i 1572 købes der Valmuefrø, Hørfrø, Hampefrø, Agurker m.v. i Nederlandene; men blot 3 Aar efter faar Lensmanden, Jørgen Skram, paa Dronningborg Kongens Billigelse paa den Overenskomst med Gartneren sammesteds, at han foruden sin Løn m. v. skal have »en Plads i Byen [Randers] til at anlægge en Urtehave paa til Bedste for sig selv og dem, der ville købe hollandske Træer og Urter af ham«, og uden Tvivl har vi her den første officielle Bekræftelse paa, at de kongelige Urtegaardsmænd maatte sælge Havesager, — og denne (unævnte) kongelige Urtegaardsmand paa Dronningborg maa betegnes som den første Handelsgartner, som vi overhovedet kender til. Om han kun har været Mellemhandler for de hollandske Handlende, — om han kun har solgt hollandske Træer, eller (hvad der er rimeligt) ogsaa har solgt Urter fra den Grund, der skulde



Fig. 28. Svend Hansen.

være ham »til Bedste«, ved vi intet om; men det betyder ogsaa mindre. Han har skullet have Varerne paa sin Jord for at kunne sælge dem, og han er dermed ligestillet med Eftertidens og Nutidens Handelsgartnere.

Efter 16-Tallet maa det antages, at ikke blot en enkelt kongelig Urtegaardsmand kar kunnet sælge Planter fra sin egen Jord; men det har sikkert været almindeligt, at de kongelige Urtegaardsmænd rundt i Landet har udnyttet de kongelige Urte- og Blomsterhaver til at faa nogen Indtægt deraf, — dels til sig selv, dels til Drift af Haven. I den første Hensigt har denne Maade at drive Haverne paa neppe haft synderlig kongelig Bevaagenhed, og de Gartnere, der solgte af Kongens Urter og Frugter, maatte da ogsaa gøre Regnskab derfor, — i Rosenborg Have maatte saaledes Kongens Gartner, Mester Hans König gøre Fogeden (og dermed Kongen) Regnskab for hver Indtægt og Udgift.



Fig. 29. I. E. Ohlsen.

Ogsaa Apotekerne er imidlertid paa disse Tider ved at udvikle sig til Handelsgartnere i det Smaa. Apotekeren i Ribe havde saaledes (1641) Tilladelse til at sælge ikke blot de almindelige Apotekervarer; men ogsaa Agurker var det ham tilladt at sælge.

Urtefrøhandelen har i 16-Tallets Begyndelse sikkert været i Hænderne paa Nederlændinge. Gang paa Gang ses det, at Kongen sender en Mand til Nederlandene efter en eller anden Slags Frø (eller Planter); ofte sender han ogsaa Bud til Tolderne efter disse Varer, og (1596) vides der at være klaget over ulovlig Handel med Havesager paa Fyn, — noget der sikkert har kunnet føres tilbage til Nederlændingene. Men under 13. December 1619 udsteder Kongen det før omtalte »Aabne Brev« om, at Hans König maa drage omkring i Sjællands Køb-

stæder og som »Urtefrøkræmmer« forhandle »allehaande Slags Urtefrø«, saaledes som det foran er set, og han opnaar derved en »Autorisation« paa denne sin Metier som Handelsgartner og kongelig Urtegaardsmand paa samme Tid, og det maa antages, at den Indtægt, der er tilflydt ham qua Urtefrøkræmmer, har maattet være ham selv til Bedste. Det forbydes samtidigt alle andre »baade indlændiske og udlændiske, at understaa sig til at sælge noget Urtefrø«, og det paabydes Lensmændene at »lade dem, der gjøre det, tiltale og straffe«, og for yderligere Sikkerhed bestaar der (fra 18. Maj 1620—23. Marts 1625) et Forbud imod Indførsel af fremmede »Urtefrø til at besaa Haver med«. Tilladelsen til at sælge Urtefrø i Sjællands Købstæder udvides (16. December 1629) til ogsaa at gælde Amagertorv i København, hvor König da maatte forhandle det sammen »med andre« (ɔ: Amagerne), og sammen med Hans König er Mester David, der begge køber Jord i Hovedstaden, de første benævnte Handelsgartnere i Danmarks Hovedstad.

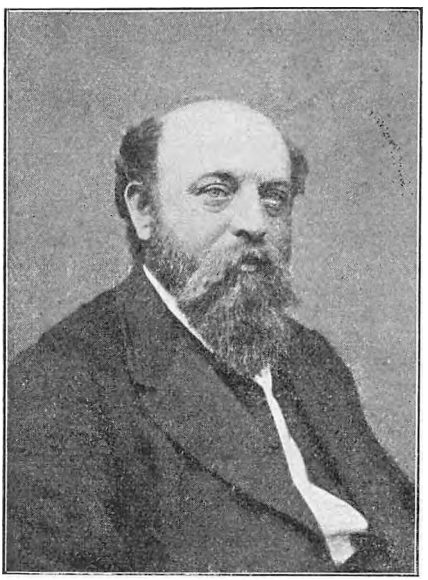

Fig. 30. Lorentz Wulff Hinrichsen.

Omved 1650 synes det som om de to kongelige Urtegaardsmænd, som til Støtte for deres private Handelsgartneri havde en Lønning, der om den end ikke var stor, dog alligevel var »kongelig«, nu begynder at faa Konkurrenter. Maaske er dog hverken *Hans Gardener* i København (1633) eller de tre Urtegaardsmænd, der (1645) nævnes at bo i København Handelsgartnere, *Cornellis*, *Anders* og *Christian* Urtegaardsmand; de kan have været beskæftiget paa anden Maade; men da de ikke betegnes som Kongens Urtegaardsmænd, eller Dronningens eller andres, er det rimeligt, at de virkelig har være handlende Urtegaardsmænd, altsaa

Handelsgartnere. Nogen anden Maade at bjerge deres Indkomst, har der neppe været for dem. Allerede fra 1620 var da ogsaa et nærmere benævnt Handelsgartneri, nemlig »Stockholm«, opstaaet og har siden da været dreven indtil op mod vor Tid. Og ved Københavns Belejring nævnes ikke mindre end 8 Gartnere, der boede udenfor den daværende Vesterport, og som fik deres Haver ødelagt. En af dem havde endog 3 Haver, — og at de har været Handelsgartnere, er ubestrideligt. De havde her udenfor Voldene dyrket de Urter og Frugter, som Borgerne syntes om, og de havde i Byen kunnet skabe ikke blot Mester Hans, Mester David og de andre Urtegaardsmænd men ogsaa Amagerne en følelig Konkurrence. Nu mistede de deres Jord, men i Erstatning fik de (1661) af Frederik den II nogle Havegrunde ved Nyboder, der sikkert har været dem ligesaa værdifulde. De nævnte Gartnere var: *Jacob Urtegaardsmand*, *Lauridts Hanssøn Urtegaardsmand*, Claus Ihier (Schier) *Urtegaardsmand*, *Henrick Folmar Urtegaardsmand*, *Jørgen Lehnhart Urtegaardsmand*, *Morten Jenssøn Urtegaardsmand*, *Olluff Kim (Knus) Urtegaardsmand* og *Anders Voegt Urtegaardsmand*.



Fig. 31. F. J. Koch.

Ogsaa andre Urtegaardsmænd og Gartnere har sikkert paa disse Tider drevet Handelsgartneri. Bortset fra de allerede nævnte kongelige og private Gartnere kender vi fra en Slags Statistik over Hovedstanden (1668) Navnene paa endnu flere. Der er saaledes *Rasmus Klinbrot Urtegaardsmand*, som boede i Studiestræde, og *Lars Urtegaardsmand*, som havde hele 2 »Waaninger« i Laur. Leegs Stræde. *Jacob Henrichsen Urtegaardsmand* havde sin Bopæl i Gammel Mønt, mens de to Kolleger, *Henrich Folmer Gardener* (maaske den samme som

ovenfor S. 91 nævnt) og *Jochym Scheel Gardener*, begge havde deres Gartnerier »mod Østerport« og *Jørgen Lehnert garthner* (se ogsaa S. 91) da var bosiddende i Prinsensgade. Disse, saavel som de andre Handelsgartnere, (bl a Indehaveren af »Store Ravnsborg«) maatte fra 1684 paa Amagertorv sælge »alle Slags Frugt og Havevæxter«, og »Autorisationen« for Hans König til at sælge Frø i Hovedstaden udvides efter hans Død 1699 til paa lignende Vilkaar at gælde flere andre af Byens Urtegaardsmænd samtidigt med, at det forbydes fremmede at omrejse eller sælge Frø i Hovedstaden, — en Bestemmelse, der gentages 1735, hvor det efter Ansøgning tillades *Andreas Berenz* og *Christian Lucas* og andre Urtegaardsmænd i København at forhandle disse Varer. At Frøet, de solgte, skulde være godt, var givet, og det kontrolleredes (omend noget sent) ved dets Spiring eller ikke Spiring. Nogen Ulykke paa Sundheden kunde det ikke gøre, om det ikke spirede, hvorfor ej heller Politiet skulde have Tilsyn med denne Del af Handelen. Det skulde derimod (fra 22. Oktober 1701) stedse paase, at umoden eller skadelig Frugt ikke falbødes og lade dem straffe, som overtraadte denne Bestemmelse. At tiltro Almuen saa megen Kløgt og Viden, at den selv kunde kontrollere noget saadant, var ikke muligt.



Fig. 32. D. T. Poulsen.

Ligesom Urtefrøhandelen har ogsaa Handelen med Planter været en væsentlig Del af Gartnernes Metier. Men mens Urtefrøhandelen ret tidligt fik sin autoriserede Organisation, varede det længe, før Plantehandelen fik det. Urtefrøhandelen havde naturligvis den Fordel, at Varerne let kunde transporteres, gemmes og udportioneres; og dette var ikke Tilfældet med Planterne. Af disse Aarsager, og saa formodentlig fordi

man ikke ret vel forstod at opelske værdifulde gode Planter, i særlig Grad finere, fremmede Vækster, er det vel, at Plantehandelen først senere kom ind i ordnede Forhold, og først efter at Handelsgartnerne fik lært at dyrke og opdrage gode Planter for danske Forhold, fik denne Del af Handelsgartneriet sin særlige Betydning.

Eksemplet fra Dronningborg (se foran) ligesom de talrige nævnte Eksempler paa Køb af hollandske Planter dels ved Tolden, dels ved Udsendinge til Nederlandene o. fl. Steder, viser dette, og naar der selv for en Bagatel som Lavendel (1617) købes saadanne Planter til Rosenborg i Stralsund og (1614—15) købes andre til Sorø i Skelskør (formodentlig hos Tolderen), er det forstaaeligt, at man herhjemme har været daarligt rustet i denne Henseende, — daarligere end for Urtefrøhandelen, hvor man en Tid endog kunde udelukke Udlandet.



Fig. 33. Chr. Olsen.

Det var da ogsaa kun ved Indflydelse fra Udlandet, at den danske Handelsgartner lidt før 17-Tallets Begyndelse formaaede at lede Plantehandelen og de dermed beslægtede Organismer indenfor Handelsgartneriet ind i et andet Spor. Midlet maatte være Anlæggelsen af en dansk Planteskole, og Manden, der viste Vejen imod Maalet var *Peter Vothman* fra Westfalen, der 1689 blev Gartner ved Sønderborg Slot og fra Aaret 1695 forpagtede Slotshaven, uden at det til en Begyndelse synes at have været hans egentlige Hensigt at oprette en Planteskole. Han forpagtede den til at avle Havefrø og at dyrke Køkkenurter, men han slog dog snart ind paa sit senere Felt og anlagde en lille Frugttræplanteskole, og af dem, der købte Havefrø hos ham, blev der ogsaa af og til købt nogle faa unge Træer. Til en Begyndelse var det mest Madæbler, han tiltrak;

men som eneste Handelsgartner paa Egnen, og da hans Forretning med Frugttæer ganske naturligt tog til, forskrev han finere Sorter fra Tyskland, saa han blev i Stand til at kunne tilfredsstille det Publikum, som ellers vilde gaa hans Dør forbi og tage deres Varer i hans tidligere Fædreland. Tid efter anden indtages da større og større Arealer til Frugttrætiltrækningen, saa denne ved hans Død (1736) optog det meste af Arealet, og da hans Enke kunde forny Forpagtningen paa den Betingelse, at hun udvidede og vedligeholdt Planteskolen, var dens Fremtid sikret, indtil Sønnen, *Johan Peter Vothmann*, blev i Stand til efter hendes Død at købe den tidligere Slothave, udvide Planteskolen med 7000 m² og drive den indtil sin Død (1797), hvorefter Henrich Voethman overtog den. En Søn *Nikolaj V.* døde 1831; den anden Søn, *Johan Georg V.*, skrev flere Havebøger.



Fig. 34. Niels Peter Rasmussen.

Ved disse Tider begynder ogsaa andetsteds i Landet driftige Mænd at tiltrække Planter, og 1714 kan der noteres en Planteskole i København, mens (1726) Gartner Chr. Hertz paa Skanderborg kan købe for 100 Rbdl. Træer ved Økloster Mølle hos Evert Wot(h)mann, — et Navn, hvis Klang sikkert ikke uden Grund har noget tilfælles med Indehaveren af Planteskolen paa Als, — hvad ogsaa kan siges om *Johan Voetmann*, der havde Planteskole i Snodstrup, Frborg Amt.

I det Aar (1735), da de to forannævnte københavnske Urtegaardsmænd (se pag. 68) faar Lov at forhandle Frø, faar den førstnævnte af disse, Andreas Berentz (Berntz) paa Ravnsborg Lov til at indføre 300 unge Lindetræer, som skulde bruges til Kongens Haver, uden at erlægge Beløbet for samme (10 Rdlr.) i Told; men da noget senere paa Aaret Gartnerne Raggenkamp (Rosenborg), Voigt (Frederiksberg), Gerzen (Char-

lottenborg) og Brun (Amalienborg) ansøgte om at faa Lov at indføre et Kvantum »Blomster, Zwibler og Plantagetræer«, henholdsvis for et Beløb af 100, 130, 60 og 60 Rdlr. samt for Amalienborg Have yderligere 3400 Stkr. »Plantagetræer«, da opnaar de vel Tilladelse til toldfrit at indføre disse Partier, men samtidigt faar de dog den Besked, at for »den følgende Tid ville Vi allernaadigst, at Vore Gartnere selv skal søge deslige Gevæxter her at opdrage og forplante, at de ikke alle de fra fremmede Steder skal behøves at bekommes«. Vi har her den første direkte Henstilling til de danske Gartnere om selv at lave sig deres Planter og vi har her formentlig den første Bevis for, at man nu ikke længere ser noget mere tillokkende i de fremmede »Gevæxter«, men at man vil foretrække de danske. Og for Gartnerstanden (Handelsgartnerne) maa dette utvivlsomt have været en Spore til at lægge sig efter de forskellige Grene af Handelen, Planteskoledrift og Frøavl og en deraf flydende Handel.



Fig. 35. L. Dæhnfeldt.

Flere og flere Gartnere nedsætter sig da ogsaa trindt omkring i Landet. I Ribe er der (1735) 4 »Gardenere« om hvem det hedder, at de to, nemlig *Nicolai Sinecksen* og *Christian Hendrich Brøer* »Nærer sig vel«, mens de to andre (kvindelige), *Maglene* og *Dorothe Rytter*, der »nærer sig og af Gartneri« betegnes som »Fattige«.

I Ringsted nedsætter sig Gartneren *Peder Jensen Bay*, hvad han, da han af sit Lærested ikke har kunnet faaet noget Lærebrev, opnaar allerhøjeste Tilladelse til uden at være i Besiddelse af et saadant og »Naar hand udj bemeldte Ringsted sit Borgerskab lovlig vundet haver, maae hand samme stædtz hendle med Urter og Haugefrøe, lige saa vel som de der paa Urtegaards Manns Profession haver Lærebrev at fremlægge og foreviise« (25. April 1745).

I København finder Indehaveren af Gartneriet ved »Gross Ravensburg«, fornævnte Andreas Berntz (Behrendsen), at Kongen betaler for meget for sine Varer til de kongelige Gartnere, og han foreslaar (1738), at Gartnerne paa Slottene skal levere Havesagerne helt gratis efter nærmere Fordeling. Og saa stærk i sin Position og Bedrift befinder allerede da denne københavnske Handelsgartner sig at være, at han meddeler Kongen, at »Skulde alle Forhaabninger slaa fejl, saa vil jeg forpligte mig til at levere det, der bliver gjort en passende Contract for samme Pris her i Kjøbenhavn, som de Kongelige Gartnere skulde have;« og tilføjer han, »Jeg forlanger Intet Extra derfor, men ønsker blot at vide forud, om Leverancen, saa at jeg kan indrette mig derpaa«. De samlede Leverancer fra Slotshaverne beløb sig paa disse Tider til c. 1400 Rdl.; men formentlig bl. a. foranlediget af Behrenz' Paapegning af Forholdenes Urimelighed, nedsattes Beløbet (1744) til 756. Nævnte Gartneri overtoges i Begyndelsen af 18-Tallet af Joh. Aug. Batzke.



Fig. 36. H. Chr. Bredsted.

Andreas Berentz' Evne til at kunne producere saa store Kvanta Havesager har sikkert været ret enestaaende for Datidens Handelsgartnere, og endnu har de ikke været i Stand til at holde Udlændingene Stangen. Særligt hvad Handelen med Planteskoleartikler angaar, var den indenrigske Produktion selv op imod 18-Tallet ikke ret meget bevendt. 1757 og videre frem klages der over »de tyske Træhandlere« og de »Bambergske Omløbere«, der forhandle en Vare, som kun i de sjeldnere Tilfælde har synderlig Værdi, men oftere repræsenterer uduelige, daarlige eller døde Planter.

Fra 70-erne berettes det dog, at vore hjemlige Urtegaardsmænd forstaar at avle Havesager, som ikke giver de udenlandske noget efter. Disse Handelsgartnere kan være i Tjeneste hos Besiddere af Landsteder, eller de kan være private Handelsgartnere, der for Københavns Vedkommende særligt var bosiddende udenfor Portene, f. Eks. paa Blegdammene, hvorfra de med »Asparesser, Sukkerærter, Bønner, Blomkaal, Jordbær, Ærteskokke og andre Kiøkkensager for billige Priser betiene Byen.« Dertil kommer, at »Den meer og meer tiltagende Blomsterlyst forvolder ikke allene, at de foromtalte Urtegaardsmænd drive og falholde Aurikler, Anemoner, Hyacinther, Tazetter, Junquillier, Fioler, Leukojer, Gyldenlakker, Neglikee, Tuberoser, etc. etc; men at vi endog paa nogle faa Aar have seet vore Urtebede med adskillige smukke Rekrutter formerede«. Saaledes havde da (c. 1770) de danske Gartnere efterkommet Kongens Opfordring af 1735 og opdraget danske Blomster og »Plantagetræer«. Foruden den allerede nævnte Planteskole paa Als eksisterede der *Jacob Peters'* paa Nordstrand (Sønderjyll.) oprettet 1754, *C. Jessens* oprettet i Rinkenæs 1784, *Gerril Peters'*, ogsaa paa Nordstrand fra c. 1800. Her skal ogsaa nævnes Handelsgartner *Johann Kaspar Bechstedt* ved Flensborg, som 1795 udgav en Bog om »Kückengartenbau«. For Provinsens Vedkommende skal yderligere nævnes *Bursches* Gartneri i Randers (c. 1780—90). Og i København grupperede sig en betydelig Mængde Gartnerier paa visse Steder, saaledes paa Blegdammene, ved Farimagsvejen (Østreholm, »Gosser Linde«) samt ved Store Ravnsborg m. fl. Steder.

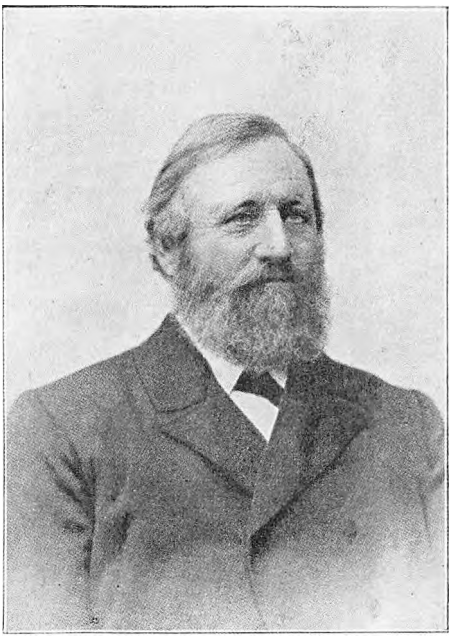

Fig. 37. G. J. Bøgh.

Blandt en af de første af Datidens Handelsgartnere maa nævnes *Svend Hansen* (f. 2. Februar 1758), der 1788 var vandret til København efter at Stavnsbaandets Ophævelse havde gjort dette muligt, og som efter at have haft flere Privatgartnerpladser og derefter havde passet de saakaldte »Professorhaver« ved Nørregade og Nørretorv købte den 17. Blegdam, hvor han virkede som Handelsgartner til sin Død (1847). Han siges at have været den første, der drev Tulipaner og Liljekonvaller frem til Jul, hvilket skete ved Kakelovnen i hans Stue.



Fig. 38. C. J. Brostrøm.

Ogsaa for Planteskoledriftens Vedkommende bliver Tiderne nu bedre; men det er dog ikke altid Gartnere, der modtager de Præmier, som Landhusholdningsselskabet uddeler for Oprettelse af Planteskoler og Tiltrækning af Frugttræer etc. Oftere er det Præster eller Skolelærere, og Gartner Garmatter paa Lilliendahl, som 1792 faar baade Guldmedaille og 38 Rdlr. i rede Penge for «Frugttæeskolers Anlæg i Danmark«, er en af Undtagelserne. Og da Haveinspektør Chr. Frantz Schmidt (1781) faar Ordre til at rejse Landet rundt for ved de kongelige Slotshaver at finde Pladser til Anlæggelse af Planteskoler, bliver dette en Sag, der mere kommer til at angaa de kongelige Slotsgartnere end det direkte angaar Handelsgartnerne, — dog maa det bemærkes, at Schmidt selv fra 1786 driver sin egen private Planteskole ved Haderslev.

Hvad Handelen med Blomster og Løg m. v. angaar, da føler de danske Gartnere sig nu (1787) ligesom tidligere for Frøets Vedkommende dygtige og kompetente nok til at kunne varetage denne, og med Udlændingene kommer det til Gnidninger, særligt med en Jøde, som i nogle Aar havde handlet i København. Om dette hedder det:

»I Anledning af, at en Jøde fra Amsterdam . . . i endeel Aar har indfundet sig i Staden og til Alle og Enhver, en Detail udsolgt alle Sorter Blomster, Svibler og Frø, har *J. Fr. Mohr* med flere herværende Handelsgartnere ansøgt, at det maatte blive saavel denne Jøde som enhver anden Fremmed forbuden en Detail at forhandle Blomster, Have-Træer, Svibler og Træer til Præjudice for Supplicanterne i deres Næring, og at ingen Andre end de maatte drive denne Handel; men da Gartnerne ved de Kongelige og andre store Haver her i Landet vilde see sig fornærmede, om de ei, ligesaavel som de ved Kjøbenhavn værende Borgere af deres Profession, maatte have Frihed i Staden at afsætte slige til Havevæsenet henhørende Sager; og det ei heller kan negtes Liebhavere at lade deraf til eget Brug fra fremmede Steder forskrive hvad de behøve, saa meldes herved, at, ligesom det allerede under 28de Maj 1735 er bleven forbudt alle Fremmede at omrejse med nogen Slags Frøsæd, og mindre dermed til Kjøbenhavn eller til Amager at komme for Samme at forhandle, under Varens Forbrydelse som hvorimod det er bleven Urtegaardsmændene ei alene i Staden, men og de paa Landet Værende, som have lært Professionen, tilladt, uformeent at sælge alle Slags Frøer og Sæd baade i Staden og paa Landet, samt dem derhos udtrykkelig paalagt altid at have friske og gode Varer og til billige Priser at sælge, — Saa bør og saadant for Fremtiden strække sig til Blomster, Svibler, Planter og Træer, dog ikkun for saavidt de Jøder angaae, som ei have Lov til at handle eller opholde sig her«.

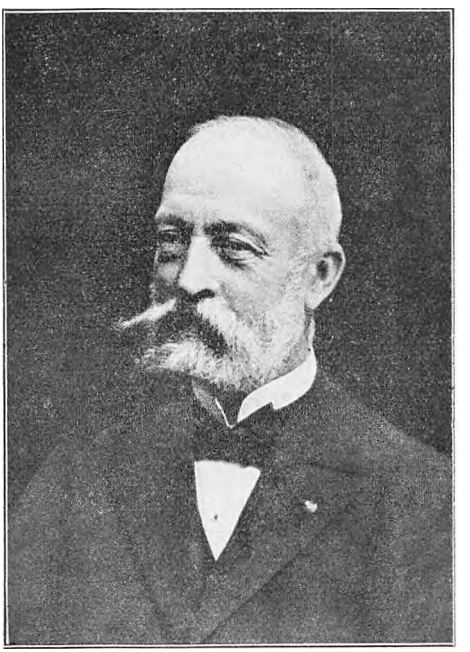

Fig. 39. Zeiner-Lassen.

Afgørelsen med Hensyn til Blomster og Plantehandelen er vel klar og tydelig nok; men senere vil det vise sig, at man Gang paa Gang tager den op for at søge den ændret til Fordel for de danske Gartnere. Lige saa ofte vil det vise sig, at det ikke er ad denne Vej, men ved at hævde sig i Konkurrencen, at Handelsgartnerne skal naa frem. I et enkelt Tilfælde er der dog (1800) bevilliget en Gartner Johan Voetmann, som i Snodstrup drev Planteskole, Fritagelse for de Skatter, der resterede; men dette er sikkert ogsaa noget, der kunde være forekommet hos andre Næringsdrivende, og senere fritages samme Mand (13. November 1802) for at holde sin Planteskole i Orden paa nærmere fastsat Maade.



Fig. 40. Hans Mathiesen.

Angaaende Gartnernes Torvesalg udstedes (30. Juni 1823) i København den Forordning, at »det er tilladt *Gartnere* og *andre* uden for Byen boende *Landmænd* paa Torvene at *udsælge* deres indførte *Frugter* uden Indskrænkning, i større og smaae Partier, hvorhos *Vandkunsten* og *St. Annæ Plads* herefter vil være de Steder, hvor de, som til Fods indbringe Frugter her til Staden, siddende eller staaende kan falholde samme, da Salg af bemeldte Articler hereffter kun vil tillades paa Højbroplads af Vogne, — et Dokument, der paa een Gang siger, hvorledes Gartnerne handlede, transporterede deres Varer og var anset af Samtiden. Det ligger nær her at anføre som Eksempel paa Udviklingen, at det højtideligt hedder (7. Marts 1912), at »Handelsgartner *P. Rafn*, der bor mellem Glostrup og Taastrup, har faaet Magistratens Tilladelse til at føre sine Varer til Engros-Torvet pr. Automobil«, — noget, der i vor Tid er bleven saare almindeligt.

Blandt Handelsgartnere fra 18-Tallets første Halvdel

skal foruden de forannævnte omtales følgende, idet der begyndes med Svend Hansens Sønner, *Peter Hansen* og *Martin Hansen*, der fortsatte Gartneriet ved Blegdammene og efterfulgtes af *Johan Hansen* i tredie Generation. Peter Hansen omved 1850 vakte megen Opmærksomhed ved sine Udstillin-

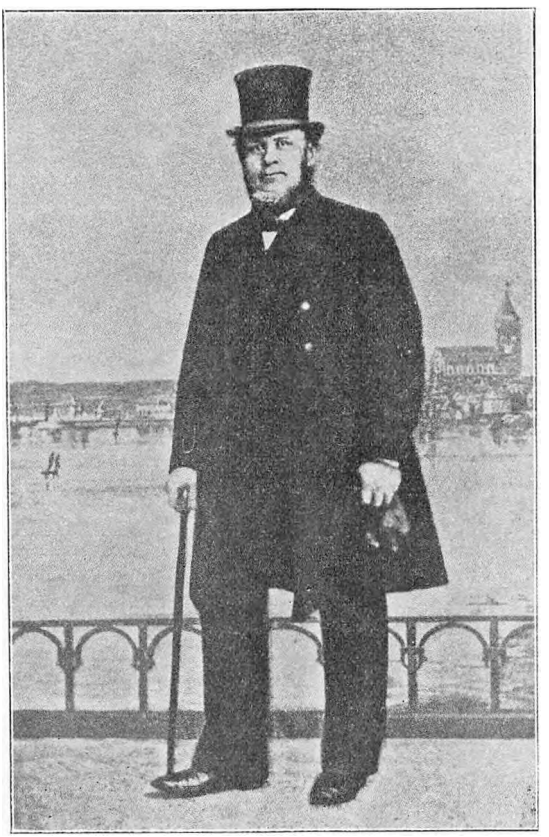

Fig. 41. F. J. Chr. Jensen.

ger i Drivhuse. Af andre nævnes *Friederich Nauman*, som købte 5 Tdr. L. paa Østerbro og her drev sit Køkkengartneri. Det solgtes (1812) til Svigersønnen *Ole Ohlsen*, der her væsentligst dyrkede Asparges, og efter ham overtog (1846) Sønnen *Jørgen Ernst Ohlsen* dette. *J. Danckert* anlagde sit Gartneri ved Sortedamssøen, og dette overtoges af Sønnen Carl Danckert, der solgte det til Byggegrunde og senere overtog Pladsen paa Gjorslev.

Mens disse Gartnerier grupperede sig ved Østerport i København, anlagdes flere andre ved Vesterport. *F. W. Mohr og Søn* samt *P. W. Hintze* var blandt de første her. *C. F. Hintze* overtog (1845) Faderens Gartneri, og et Par Aar før havde *F. W. Frisenette* ogsaa begyndt herude. Ved Løgtevejen drev *Jørgen Hans Jensen* sit Gartneri, hvis Specialitet en Tid var Kurvepil.

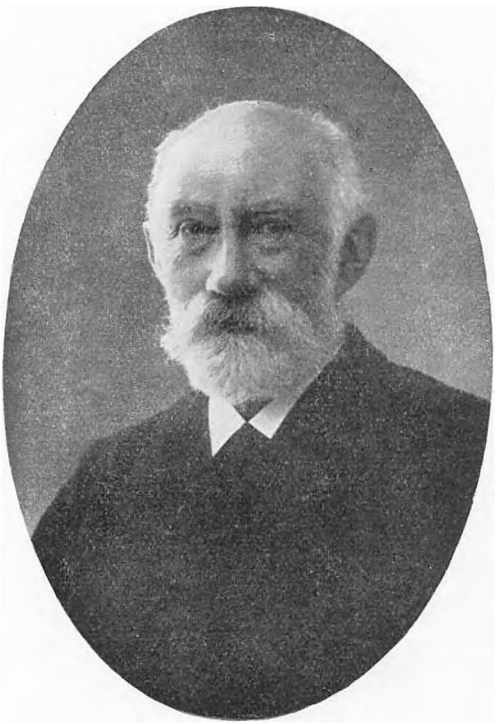

Fig. 42. H. Gram.

I Provinsen var foruden de eksiterende forannævnte Gartnerier og Planteskoler (f. Eks. Vothmanns paa Als) ikke ret mange. Det kan nævnes, at Stamfaderen til Frisenette-Slægten, *Joh. Chr. Frisenette* virkede i Nykøbing F. indtil Fyrrerne, og at *Ludvig G. Frisenette* efterfulgte ham fra 1844—1926. *Carl Frisenette* var en kendt Frøhandler i København til sin Død 1912. I Viborg virkede Gartner *Knutzen*, der af Landhusholdningsselskabet fik 25 Rdlr. til en Havebog, i Randers *Frederik Bursche*, i Ærøskobing *F. I. C. Jensen*, der senere flyttede til Aarhus og her skrev sine bekendte Havebøger, i Odense *N. P. Rasmussen* sen., hvis Søn senere drev Gartneriet videre.

Men endnu omved 1850 var det hjemlige Handelsgartneri bortset fra ganske enkelte Undtagelser kun lidet bevendt, og det kunde overhovedet ikke tilfredsstille Publikums Krav til Planter, Frø o. dsl. Der var derfor i de fleste Byer en eller anden Mand eller Kone, som drev en Slags gartnerisk Virksomhed uden dog at være Gartnere. Disse Urtemænd eller Urtekoner tiltrak Folks Kaalplanter og forskaffede dem baade

Havefrø og Haveprodukter. »*Madam sal. Iversen*« havde c. 1800 sit Udsalg af »til-forladeligt Havefrø« i Haderslev. *Urte-Mette* var i Vordingborg velkendt for sine udmærkede Kaalplanter, og blandt Nordfyns Urtemænd tjente *Hans Rasmussen* i Odense sig op til at blive meget velhavende (c. 1865).



Fig. 43. J. Sørensen.

Men med de stigende Krav til Luksus, til Blomster ved Begravelser, til Grøntsager i Ernæringen og til Læ- og Prydplantninger omkring Husene, skabtes der et Afsætningsmarked for gartneriske Produkter, og de unge Gartnere lærte i det Fremmede de Kulturer, som var nødvendige for at et hjemligt Gartneri kunde vokse frem. Drivhusenes Opvarmning gjorde der et stort Udslag, og dette, at Handelen med Blomster nu kan foregaa fra Butik, har gjort Mulighederne for at afsætte Produkterne lettere.

Sidste Halvdel af 18-Tallet bragte derfor Eksistensmulig-

heder for en Mængde Handelsgartnere i Hovedstaden saavel som i Provinsen. De gamle Gartnerier gik i Arv til Sønnerne og deres Børn, og nye opstod. Enkelte af disse skal nævnes i det følgende, idet det dog maa bemærkes, at der kunde berettes mangen udførlig Skildring om de fleste af de Navne, der kun figurerer som saadan her.

Ohlsens Gartneri paa Østerbro dreves efter 1861 en Tid af Bestyrer *Knud Nielsen*, indtil Sønnen, *Ernst Ohlsen* kunde overtage det, og Svend Hansens Gartneri dreves videre af en Søn af Martin Hansen, *Ludvig Hansen*; en Navne, *Ludvig Hansen*, forpagtede Frederiksberg Slotshave, og Sønnen, *Martin L. Hansen* drev Gartneriet videre, til Jorden forpagtedes af »Det kgl. d. Haveselskab«. *Lorentz Wulff Hinrichsen* forpagtede Classens Have (1860) og drev her sit omfattende Blomstergartneri; *F. W. Keller* drev et andet Blomstergartneri ved Blegdamsvejen, og *Carl L. Hansen* et tredie paa Vesterbro, hvilket overtoges af Sønnen, *Ludvig Hansen* (1882). *F. I. Koch* byggede 1853 sine første Drivhuse i det Gartneri, der siden blev et af vore største, og *C. G. Fløystrup* begyndte (1859) med at forpagte 3½ Tdr. L. paa Nørrebro, et Gartneri som Sønnen *L. V. Fløystrup* overtog (1883). *Fred. Jensen* begyndte omved 1870 og *Carl Adolph Andersen* ved Ventegodt 1872, et Gartneri, som Sønnerne har ført videre paa Peder Bangsvej. I Valby starter *D. T. Poulsen* sin Planteskole, der siden vokser frem iblandt de største, i samme Bydel driver *Daniel Petersen* sit Gartneri, og paa Amager *H. Svendsen*, i Emdrup *J. Sørensen*.

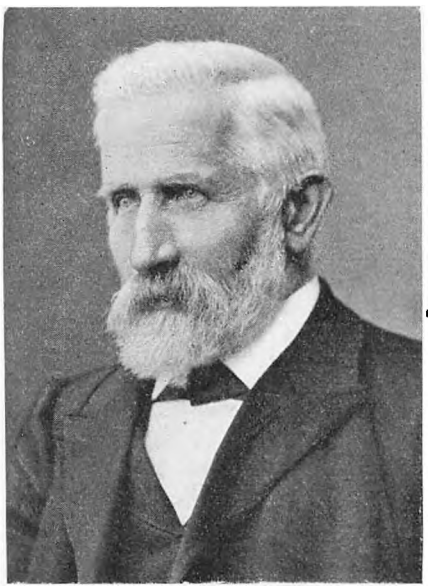

Fig. 44. J. K. Steffensen.

Til Afløsning af Urtekoner og Urtegaardsmænd, af hvilke den sidste, vistnok *Niels Jensen Kairød*, dør 90 Aar gl. i 1900, faar

i 70-erne og 80-erne ogsaa Provinsbyerne deres Handelsgartnerier, og før Aarhundredskiftet er der vel ingen, som ikke har flere. Odense fører i denne Henseende an. Her maa nævnes *R. Th. Olsens* og *Chr. Olsens* Gartneri og Frøavl, — *L. Dæhnfeldt* og Efterfølgeren *Chr. Dæhnfeldt*, der drev deres omfattende Frøavl og Frøhandel, der suppleredes med dristige Løgkulturer; *N. P. Rasmussen* jun., som (1854) overtog Faderens Bedrift, — *H. Chr. Bredsted*, hvis Frugtavl og Planteskole blev meget bekendt, efterfulgt af *Chr. Bredsted*, *N. C. C. Ibsen*, (d. 1916), *Th. Rasmussen*, *Ch. Ravens* og endnu flere. I Aarhus tidligere nævnte F. I. C. Jensen, og *Carl Hammerich* (d. 1906), i Horsens *G. J. Bøgh* (d. 1903), der særligt blev bekendt for sine Frugttræsorter, *I. P. Fløystrup* og *Petersen*; i Skive *Chr. Damgaard Møller* (d. 1905), i Silkeborg *C. Rasmussen* (d. 1905), der ogsaa vår Graver; i Skanderborg *P. Frederiksen*; i Hobro *Ove Simonsen*, i Hjørring *N. A. Andersen* (d. 1910); i Viborg Stifteren af »Alm. d. Gartnerforening« *C. J. Brostrøm*, hvis Planteskole en Tid lang var Hedeselskabets uvurderlige Støtte; i Randers *Fr. Bursche* og *C. Bursche* og paa Als Dattersønnen af en Vothmann *Thomas Thomsen*, der endnu til 1889 drev den gamle Planteskole.

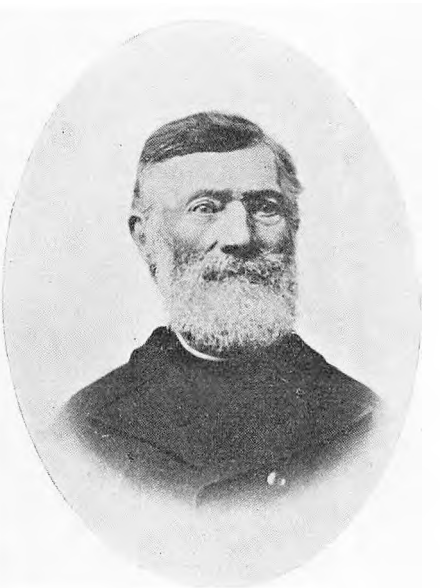

Fig. 45. Niels Jensen Kairød.

Af Øernes Handelsgartnere skal foruden de ovenstaaende nævnes nyligt afdøde *Hans Gram* i Sorø, *Jens Petersen* og Kunstgartner *Fr. Wendt* i Roskilde, *Zeiner-Lassen* i Helsingør samt *Hans Mathiesen*, *Jens Mathiesen*, *J. G. Mathiesen* og *Carl Mathiesen* i Korsør, hvilke alle blev bekendte for deres Planteskoleartikler; *C. V. Larsen* i Præstø, *Sørensen* og Eddelien i Næstved, *H. J. Hansen* i Vordingborg, *Paul C. Hansen* i Hellerup, *L. Nielsen* i Hørsholm, — *Niels Holmberg* i Nykøbing F.,

H. Nielsen, Nakskov, J. Jenssen, Stege, *C. Fr. Th. Hoffmann* i Stubbekøbing, *Duck*, Stige v. Odense, *Holm Møller*, Assens, J. J. Hansen, Faaborg, *J. K. Steffensen*, Holstebro, m. fl.

Endnu i disse Gartneres Ungdom laa Handelsgartneriet kun i Puppeslør, og de maatte være gartnerisk set Altmuligmænd for Folk. De maatte binde deres Kranse, dyrke deres Havesager, drive deres Blomster, anlægge deres Haver, til-



Fig. 46. Blomsterhandel i det Frie.

trække deres Frugttræer og beskære dem i Haverne o. s. v Om nogen Specialisering var der kun sjeldnere Tale og kun i ringere Grad.

Vel er denne Tid ikke forbi alle Steder endnu, og Gartnerne maa disse Steder yderligere være Plantelæger, Konsulenter for det store Publikum; men i Hovedsagen er dog Specialiseringen nu gennemført, saa at Manden kan slaa sig over den Kultur, der har hans (pekuniære) Interesse, og med den fint differentierede Specialisering kan Handelsgartneren nu undertiden tjene sig en Formue ved at forsyne sit Publikum med et enkelt Produkt, f. Eks. Agurker, Tomater, Chrysanthemer, Kaal etc., og den gartneriske Altmuligmand er

her erstattet af Specialisten med sin intense Viden om de faa Kulturers mange Finesser.

XI. LANDSKABSGARTNER, ANLÆGSGARTNER OG HAVEARKITEKT.

Nogen Adskillelse imellem et æstetisk Gartneri og et praktisk har der ikke været hos de Gamle, og der har derfor ej heller i Havernes første Tider været nogen, der specielt gav sig af med den Gren af Gartnerfaget, som benævntes Havekunsten, — der har overhovedet slet ikke været Tale om Kunst. Og naar de første Munke, (som f. Eks. dem fra Esrom), der gik omkring og hjalp Bønderne med at anlægge deres Haver, og derunder anlagde dem efter samme Mønster i Skakbrætfigurer, kan betegnes som de første »Anlægsgartnere«, saa er de det i hvert Fald kun i uegentlig Forstand, eftersom de neppe har haft det til Specialitet, og Anlægget var ikke deres Maal, men deres Middel til at skaffe Lægepanterne et Grosted.

Og som et Middel til Anbringelse af Planter har man længe betragtet Haverne, — ikke som Maalet, ikke som Lysthaven, men som, den produktive Abildgaard, Humlehave eller Kaalgaard. Første Gang vi træffer paa en saadan, hvor altsaa æstetiske Motiver kan have været bragt i Anvendelse er ved Slotshaven i København (1519). Men først længe efter finder vi Oplysninger om Anlæggelsen af nye Haver, og endnu senere faar vi at vide, hvad der har dermed at gøre for til allersidst at faa Navn og nærmere Oplysninger om Udøverne af denne Gren af Gartneriet.

Saaledes gaar det til, at Jacob Urtegaardsmand, der paa Frederik den II.s Befaling »planter« en Have ved Skanderborg Slot (1569) bliver den første, som vi kender Navn paa, og om hvem vi ved at han var Udøver af et spirende »Havekunst«; men om Datidens andre Urtegaardsmænd, som anlagde Slotshaver ved Vordingborg, Lundehave (Teglstrup),

Koldinghus m. fl. ved vi intet ud over, at de gjorde Haverne saaledes, »som Kongen har aftalt« det med Lensmanden. Det var Majestætens Idé, og ikke Urtegaardsmandens, der var bestemmende for Anlæget.

Og saadan er det vel ogsaa gaaet til, da Sebastian Lockhammer skulde forestaa Anlæggelsen af selve Rosenborg Have, og de andre kongelige Haver ved disse Tider vokser frem. I Udlandet har Kongen hentet Impulserne til de nye Anlæg, — Urtegaardsmanden instrueres, — maaske bistaar Kongens Bygmester med en Tegning, og Urtegaardsmanden leverer en Fortegnelse over, hvad han behøver af Planter, ligesom han beretter hvad der skal bruges af Mandskab. Der udkommanderes det nødvendige eller formaalstjenlige Mandskab, (Soldater eller Slaver), og Anlæggelsen skrider frem.



Fig. 47. L. de Thura.

Nogen Forandring i dette Forhold er sikkert først sket, da Urtegaardsmanden har vist sig at være en større Opgave voksen, — og vi ved, at i hvert Fald Hans Rasmussen Block (1647) formaaede at skabe noget selvstændigt eller i hvert Fald noget, som ikke var ham forordnet. Denne Urtegaardsmand paa Lundehave har overleveret en søgende Eftertid den første Lærebog i Kunsten at anlægge Haver, og hans Lærdom giver os et interessant Billede af, hvorledes Datiden saa paa disse Forhold. Han inddeler Haven i regelrette Kvarterer, 6 paa hver Side af en Kanal, — de enkelte Kvarterer inddeles i sirlige Mønstre som han anviser mange Motiver for, og i Kvartererne plantes forskellige Planter. Men planter Du en Pæon paa den ene Side, da skal Du ogsaa plante en paa den anden, — thi at faa Symmetrien frem, maa være en af Urtegaardsmandens fornemste Pligter, — forstaas det efter H. R. B. Læreregler. »Derfor naar du skal deele en Have aff, da gør dit beste, at Quarterene kand blifve firekantet, om det er mueligt. Thi det er det fornemste«.

Bloch har rimeligvis tolket en Mode, som var udbredt udenvælts og herhjemme efterfulgtes hans (og lignende sam-

tidige) Eksempler i Slotshaverne trindt omkring, præget af Bloch og præget af Impulserne fra Italien. Men efter en kortere Udviklingsperiode, afløses disse italienske Synspunkter af andre, og den franske Havestil holder (c. 1668) sit Indtog i Landet, og med den fremstaar et Trekløver af danske Kunstnere, Bygmestre og Gartnere, der omsætter den nye Mode paa dansk Grund og skaber de Havekunstens Storværker, som vi endnu i vore Dage kan beundre Reminicenserne af. Trekloveret er J. C. Krieger, L. de Thura (1706—1759) og *N. Eigtved* (1701—1754), og deres udenlandske Samtidige N. H. Jardin. Af disse er Krieger, Gartneren paa Rosenborg og Bygmester af Odense Slot m. m., udførligt omtalt foran (S. 46—47), hvorfor det ikke her skal gentages. Han var ikke blot den første danske Havearkitekt; men han var ubestridt ogsaa Førstemanden iblandt hans samtidige Udøvere af Havekunsten i denne Periode (Barokken).



Fig. 48. C. C. L. Hirschfeldt.

Nicolaus Eigtved kom som ung i Gartnerlære, men blev hurtigt ked af dette og rømte (1723) til Udlandet. Her gjorde han sig fordelagtigt bekendt for sine Bygningsarbejder, og Kong Frederik V hørte derom og engagerede den talentfulde Bygmester som Hofbygmester (1734). Han byggede bl. a. Amalienborg, Sophienborg og Prinsens Palæ og forestod ved disse og andre Bygninger tillige Haveanlæggene.

Laurids de Thura, der fødtes i Aarhus, ansattes 1725 som Underkonduktør, men avancerede snart til Hofbygmester (1733) i hvilken Stilling han bl. a. virkede paa Hørsholm, Eremitagen m. fl. Bygninger. Vi skylder hans »Danske Vitruvius«, at vi har saa godt Kendskab til Datidens Bygnings- og Havestil.

N. J. Jardin, der fødtes i Frankrig, gjorde sig ogsaa bemærket i Udlandet, og efter at have været i Italien, sluttede

han (1754) Kontrakt med Frederik V for en aarlig Løn af 4000 Rdlr. Han byggede bl. a. paa Marmorkirken, Bernstorff, ombyggede Fredenborg, Marienlyst, Bregentved m. fl. og de dertil hørende Haver var ogsaa ham underlagt. Han forlod Danmark 1771. Ogsaa han var oprindeligt uddannet som Gartner.

Maaske betød Jardin mindt af disse tre, — men hans Anlæg var saa meget desmere særprægede, og de dannede Overgangsleddet til det, der skulde komme efter Rococoen, og uden selv at kende til de landskabelige Tanker og deres Talsmænd, beredte han dem Vejen til Landet.

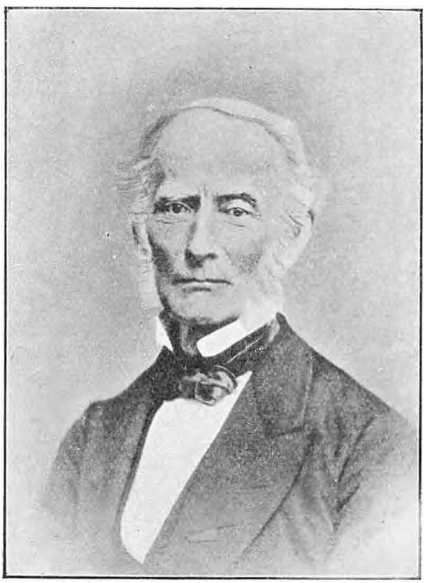

Fig. 49. R. Rothe.

Og der gaar da ej heller mange Aar, før den nye romantiske Tids Strømninger bringes ind over Landet ved de profetiske Theorier, som fremsattes af den nye Tids Førstemand, den danske Embedsmand, Professor C. C. L. Hirschfeldt i Kiel (1742—1792). Foruden at publicere sin Samtids Tanker i sit store Værk (»Theori der Gartenkunst«, griber han aktivt ind i Udviklingen ved at anlægge flere Haver, og snart faar han i flere af de kongelige Gartnere tro Forbundsfæller i Striden imod den arkitektoniske Have og for den romantiske engelske Havestil. Først iblandt disse var da J. L. Mansa, hvem Omlægning af flere af de kongelige Haver betroedes dernæst Petersen paa Frederiksberg m. fl. Mansa satte sig foruden i Haverne ogsaa i Litteraturen sit eget Mindesmærke, nemlig i Værkerne »Have-Katekismus« (1778) og »Udkast til Haugeanlæg i den engelske Smag« (1798).

Arbejdsforholdene ændredes afgjort med de nye Tider. Ikke blot saaledes, at Klipningen af de stive og høje Linderækker og Lindehække ophørte, og Resterne af Lindene bredte

sig ud i de smukke Kandelaberformer. Men med Parterrets Forsvinden og Græssets Indførelse i Stedet ophørte ogsaa Arbejdet med Tiltrækning af de mange Planter hertil, ligesom Arbejdet med at holde Mønstret i Orden var forbi. Det var nu med de sentimentale Motiver der skulde arbejdes: Opbygning af Eremithytter eller kinesiske Lysthuse, Plantning af Grædepile og Sørgeaske, Bygning af Broer, Anlæggelse af snoede Vandpartier o. s. v. Landskabshaven voksede frem, og Landskabsgartneren afløste successive Barokkens Bygmester og Gartner, for hvem der ikke fandtes andet end store og rige Slotshaver.



Fig. 50. N. A. Flindt.

Med den nye Tid, der i eet og alt var et Barn af en Frihedsideernes Tid, og hvis Vugge stod i det romantiske Drømmeslot, saa ogsaa Smaahaverne deres Tid oprinde, og maaske for første Gang siden Munkenes Dage træffer vi nu paa Udøvere af Havekunsten, der har til deres særlige Opgave at hjælpe netop Smaafolk (Bønder) med Anlæggelse af deres Haver. Disse Udøvere var de af Landhusholdningsselskabet ansatte, vekslende Gartnere, først Gartner *Kock*, der dog allerede et Aar efter sin Ansættelse afløstes af *Johan Schwenn*, der atter (1810) afløstes af Plantør *Hansen*, hvis Afløser i 1816 blev Gartner *Møller*. Foruden disse havde Landhusholdningsselskabet ogsaa ansat en Gartner til sin Planteskole, og Indehaveren af denne Stilling var c. 1812 *Nikolaj Voigt*. Fra Planteskolen uddeltes Træerne til Bøndernes Haver, og af de første faste Anlægsgartnere fik omved et halvt Hundrede Bønder i Københavns Amt anlagt deres Haver i Løbet af et Par Aar.

Ogsaa andre end Gartnere paatog sig paa disse Tider at anlægge Haver. Opgaven opfattedes temmelig »malerisk«, og det var ingen særlig vanskelig Ting at plante et »Natur-

sceneri«, som Datiden krævede. Enhver Præst, der ikke alene tog sig af Landøkonomien og drev sit Landbrug ordentligt, men som ogsaa havde Sans for det Skønne, mente at forstaa sig derpaa, og mange var derfor de, der anlagde deres egne store Haver og hjalp andre dermed.

Rudolph Rothe var imidlertid til en Begyndelse den af Datidens Fagmænd, der betød mest i denne Sag. Saavel ved sin Ansættelse (1828) paa Bregentved som senere paa Fredensborg, hvor han blev Slotsgartner, praktiserede han de nye Teorier og omdannede (fra 1833) i Løbet af faa Aar denne Have efter den nye Tids Smag, dog med Bibeholdelse af væsentlige Værdier fra Fortiden, I sin Stilling som Haveinspektør i det (1849) oprettede nye Embede fik han Lov at bringe ogsaa de andre forfaldne Haver frem til et anstændigt Udseende og opnaaede derved, at »Landskabsgartneriet fik sit Stempel som et af Statsmyndighederne anerkendt nødvendigt eller dog berettiget Led af den store Kreds af Foranstaltninger fra Statens Side til Civilisationens Fremme hos Befolkningen«.



Fig. 51. Edv. Clæsel.

Iøvrigt virkede en hel Del Herregaardsgartnere som Anlægsgartnere, — særligt naturligis paa de Godser, hvor de var ansat. Saaledes virkede Genz ved Omlægningen af Vallø Haver (1840—50), Gartnerne Mouritzen, Døllner og Danckert paa Gjorslev, M. J. Eriksen paa Marienborg, Larsen paa Engelholm, Kock paa Frijsenborg m. fl. Steder o. s. v., ligesom allerede Hind paa Dronninglund maatte tegne Haveplaner for Ejeren.

Af Tidens selvstændige Anlægsgartnere skal nævnes fra før c. 1850 Plantør *Schaldemose*, Randers, som forestod Anlæggelsen af store offentlige Anlæg i Randers, Viborg, m. fl.

Steder. I Fyrrerne virkede Landskabsgartner *Krüger* bl. a. paa Hardenberg, og ved samme Tid *S. V. Suhr*. Sidstnævnte skabte sig et anset Navn bl. a. ved Omlægning af Herlufsholm Haver, hvor han regulerede Susaaen og anlagde Nyhaven. Trindt omkring paa Sjælland fandt han Arbejde, og indberettede til Landhusholdningsselskabet, at han i Tiden 1846—47 havde anlagt 36 større og mindre Anlæg, foruden før denne Tid 66, ialt 102 indtil 1848, — dels anlagt hos Købstadsfolk, dels hos Bønder. Han udgav (1844) sin lille Bog »Kort Anvisning til mindre Havers Anlæg«, ligesom han af Landhusholdningsselskabet (1849) fik 100 Rdlr. til Anlæggelse af en Planteskole.

Paa Fyn virkede i Faaborgegnen E. Rasmussen (1837—66), og ved de store Anlæg omkring Odense Landskabsgartner *J. Petersen* (c. 1853). I samme By virkede i en Aarrække V. Th. Eddelien, der senere blev Handelsgartner i Næstved. Landskabsbartner *Ed. Andre* forestod bl. a. Omlægningen af Frijsenborg Have (1861), og *F. Struve* virkede i Randers, mens paa Aarhusegnen særligt Parkplantør *Diderichsen* fik Lejlighed til at udføre betydelige Anlæg (Marseillesborg m. fl.).

Mest bekendt af dette Aarhundredes Udøvere af Havekunsten er dog de to Landskabsgartnere *H. A. Flindt* (1822—1901) og *Edv. Glæsel* (1859—1915). Flindt fødtes i Aarhus, og i den rige Udvikling, som blev det borgerlige Havebrug tildel i Tiden omkring 1850, deltog han med Iver og Interesse. Han var R. Rothes Elev og Efterfølger som Landskabsgartner; men imens saavel Rothe som Jordan Mansa først og fremmest var Gartnere tog Flindt ligesom siden Glæsel langt mere haandværksmæssigt paa Haveanlægene. Efter en Udenlandsrejse fik han overdraget en lang Række Anlæg at udføre, saaledes Tranekær, (1853), Glorup (1865), Nørager (1870), Egeskov (1876), bot. Have (1876), Ørstedsparken (1876), Clausholm (1883), Aborreparken (1886), Vallø (c. 1890). Han var toneangivende, da Tæppebedene prægede, og da (1877) Titlen Landskabsgartner for Embedsstillingen som Tilsynsførende ved de offentlige Lysthaver ændres til Haveinspektør bliver Flindt den første Indehaver af denne. Han afløstes ved sin Død (1901) af Elers-Koch fra Glorup, og denne er (1912) afløst af den nuværende Haveinspektør, Clemen Jensen.

Som Landskabsgartner efterfulgtes Flindt af Edv. Glæsel,

hvis Virkefelt ikke blev ringere, og som ligeledes har omlagt en Række Parker i Landet, ligesom han iøvrigt ogsaa har anlagt en lang Række. Her skal nævnes Lundbygaard og Vedbygaard, hvor han arbejdede en lang Aarrække, Bispebjerg Hospital, Raadhushaven i København, — altsammen Arbejder, der ligger nær op imod vor Tid, og som i mange Tilfælde først nu udfolder sig i al deres Skønhed.

Sammen med de private har ogsaa de offentligt, stats- eller kommunalt ansatte Landskabsgartnere traadt i Anlægsgartneriets Tjeneste, saaledes ikke mindst Københavns Kommunes første Gartner, O. Høegh Hansen.

Af udenlandske Gartnere, som i 18-Tallet virkede her i Landet maa nævnes den ældre og yngre *Milner*, der begge virkede ved Udformningen af Landets største Park, Knuthenborg (c. 1860), og som for sidstnævntes Vedkommende tillige kom til at virke med Aalholm (1882—90) og Gisselfeldt (1889—98), og *Hughes*, der som Konduktør boede paa Gisselfeldt i 90-erne.

Men op imod Aarhundredskiftet træder mere og mere den private, uafhængige og selvstændige danske Gartner ind i Arbejder for Anlæggelse af Haver. — samtidigt med, at iøvrigt Stilen svinger noget bort fra det landskabelige og gaar over i det arkitektoniske, Betegnelsen Landskabsgartner glider i Baggrunden for Havearkitekten, — den nye Tids Bygmester og Haveanlægger, — en Titel, der dog stadigt gaar Side om Side med Anlægsgartner-Betegnelsen, og hvis Indførelse hertillands skyldes Havearkitekt *E. Erstad-Jørgensen*.

Den selvstændigt arbejdende Anlægsgartner (og Havearkitekts) Kaar er saa vidt forskellige fra de øvrige Grene af Gartneriet, (Herregaards- eller Handelsgartneriet) som vel tænkes kan. Sidstnævnte arbejder Dag ud og Dag ind paa det samme Sted, med de samme Kulturer, det samme Materiale under nogenlunde ens Forhold. Anlægsgartneren forlægger sit Arbejdsomraade fra Sted til Sted, — snart har han kun faa Mand til sin Assistance, snart en Skare af Gartnere, der udfører et eller flere Arbejder for fremmedes Penge. Snart er Omsætinngen lille, — som en Ballon kan den stige imod Himlen for atter at give sig til at dale, naar den travle Sæson er forbi. Moden bestemmer, hvad han skal plante i Haverne, — Moden bestemmer den Stilklædning, han skal give den, og Luner hos Ejerne er han undergivet. Men dog er det ofte givet den

enkelte Anlægsgartner og Havearkitekt mere end nogen anden Kategori indenfor Gartneriet Anledning til at præge Byer og Landskaber paa afgørende Maade.

XII. GRAVER OG KIRKEGAARDSGARTNER.

De første Gravere, som tillige har maattet være Gartnere, maa have virket i den Tid, da Jomfru Maria endnu sad til Højbords i den danske Gudsdyrkelse, og da Kirken endnu var Moder for de Døde, som den var det for de levende. Han maa have virket i en Gartners Skikkelse, da Kirkegaarden forvandledes til en Blomsterhave og fik Navnet Urtegaard, hvor der »bag den skærmende Kirkegaardsmur lagdes Velsignelse i den kyndige Gartnerbroders Arbejde«, og »Gud lagde Vækst til de gule Paaskeliljer, de hvide Pinseliljer, Sanct Hans Dags Roserne«, eller naar Vorherre efter Midsommer, naar Heden tog til og Dagene af, »tændte de skæreste af alle Lilier, den ranke, sølverhvide med Guldknevlen, Himmellængselens Klokkeblomst«. Thi under det hellige Korsets Tegn voksede Kirkegaardene frem til at blive Blomsterhaver, der neppe bar Urtegaardsnavnet med Urette.

Men da Reformationen gjorde Kirkerne til deres eget Skræmmebillede, — da Begravelserne fortrinsvis fandt Sted i Kirkerne, og Kirkegaardene misrøgtedes, da var der ikke længere Plads for en Urtegaardsmand og Gartner til at røgte Gravene; thi Hvermand trak sin Sti over dem, og ingen Blomster uden Ukrudt kunde der gro. Urtegaarden var da ikke mere nogen Blomsterhave, men oftest vel en Karikatur deraf.

Og dog, — der har i de skiftende Tider ligget en Gnist og ulmet og en Gang skulde den slaa ud i lys Lue og give os Kirkegaarden tilbage som Have, og Graveren skulde atter tage Saks og Rive i sin Haand og pleje Gravene, rense Felterne og beskytte de gamle Træer. I Bestemmelsen (1552) om, at Præsterne ikke maa borttage store Asketræer ligger vel ikke en Anerkendelse af andet, end at disses Brændselsværdi ikke er Præsternes Ejendom, men den er dog med til at bevare nogen Vegetation

paa Kirkegaarden, og det bliver (1562) paabudt Klokkeren paa den nye Kirkegaard uden for København at plante Linde, Asketræer og andet nytteligt omkring Kirkegaarden, ligesom det var ham paalagt at »opdrage Tidsler, Areller og andet unyttigt«, saa Kirkegaarden i hvert Fald kunde være »skikkelig og smuk«, og kunde »holdes i Agt og Ære, mere end som tilforn været har«.

I umindelige Tider bliver der intet gjort for Kirkegaardens Udsmykning, — og Graveren er kun Graver, ikke Gartner. Et enkelt fattigt Eksempel i flere hundrede Aar er dette, at Graveren ved Wismar Kirkegaard i København et Aar (1720) faar udbetalt den Sum af 6 Rdlr. for at have plantet nogle Træer derinde. Ellers er der ingen, der sørger for Kirkegaardenes Beplantning, og Gravere, der har taget sig af det, kender vi først fra Begyndelsen af 18-Tallet.

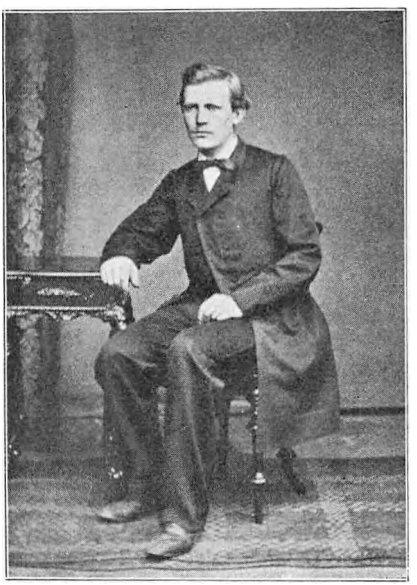

Fig. 52. Th. M. Quistgaard.

I Reglementet, der udstedtes for den nye »Assistents Kirkegaard« som paa disse Tider anlægges udenfor Københavns Nørre Port, loves der, at der skal ansættes en »duelig Gartner« ved Kirkegaarden, og under 12. Oktober 1805 antages da, formedelst en aarlig Løn af 100 Rdlr. Gartneren paa Blaagaard, *Preisler*, som Gartner (og Graver) ved den nævnte Kirkegaard, og en nærmere Instruks meddeler ham, hvorledes hans Arbejde og Retsforhold skal være.

Det hedder sig, at Graveren skal holde Kirkegaarden ren og ryddelig og i eet Aar holde Gravene vel opklappede. Hvis nogen vil pynte Gravene med Blomster, maa de gerne dette; men hvis de beder Graveren derom, skal de betale ham derfor. Gartneren har særlig til Opgave at tilplante Gangene med Træer og vedligeholde disse.

Mens saaledes i København en Gartner ansættes ved Kirkegaarden, bestemmes det (19. Maj 1804), at i Købstæderne skal »Veltjente Underofficerer have fortrinlig Adgang til Gravertjenesten«, og derved bliver det baade Tradition og Ret, at disse Poster besættes med ikke Gartnere, til stor Skade for Fortsættelse af den Udvikling, som paabegyndes i København.

Siden Preislers Ansættelse som Gartner ved Assistens Kirkegaard er Udviklingen henimod atter at bringe Kirkegaardene ind under Begrebet Have ikke ophørt, og den ene Gartner har afløst den anden i Arbejdet for Kirkegaardenes Forskønnelse. Ved privat Initiativ er en Mængde Kirkegaarde bleven tilplantet (f. Eks. Aalborg), og Gartnerne har arbejdet videre paa det skabte Grundlag. For Hovedstadens Vedkommende har Udviklingen i denne Henseende været Gartnerne mest gunstig, idet Ledelsen af hele Begravelsesvæsenet (1904) er lagt i gartneriske Hænder.

Indenfor Kirkegaardens Ramme maa under beskednere Forhold Kirkegaardsgartneren, som den almindelige Benævnelse nu synes at blive, varetage alle Forretningerne; men under større Forhold, kommer Kirkegaarde til at rumme saavel Plantetiltrækkere som Anlægsgartnere og projekterende. Det er Kirkegaardsgartnerens Opgave at røgte det store Anlæg, som Kirkegaarden udgør, at røgte med ikke mindre Omhu den lille Have, som er Dødens Have, hvorunder de Kære hviler. Han maa tiltrække de Planter, der i Tusindvis skal bruges, — klippe Hækkenes Kilometerlængder, — vande alle Miniaturhaverne og forestaa Begravelserne. Hans Arbejde er mangesidet, og dog kun begrænset til det snævre Omraade, som Kirkegaarden er. Det rummer samme Pligter, som kan være paalagt en Anlægsgartner, en Herregaardsgartner, en Handelsgartner og en Kommunegartner, og han har til samme Tid den Pligt at tage Hensyn til et stort Publikum, der i en oprevet Tid søger ham for at faa udført de sørgeligt nødvendige Arbejder. Graveren og Kirkegaardsgartnerens Arbejde og Pligter er derfor ikke faa eller ringe, og hans Ansvar er det ej heller.

Blandt Graverne, der har været med til at bære Kirkegaardsanlægene over i Gartnerfaget, saa at man nu kan tale om et særligt Kirkegaardsgartneri, skal foruden de forannævnte fremhæves N. P. Rasmussen i Odense (Beg. af 18-Tallet), hvis Slægt forblev i Gartneriets Tjeneste som fremragende

Gartnere, C. Rasmussen i Silkeborg (d. 1905) og *Willesen* sammesteds til 1913, *Th. M. Quistgaard* i Roskilde (1873—1913), J. J. Hansen i Faaborg (1891—1908) og J. Jenssen i Stege (1881—1927).

XIII. GARTNER-LÆRER.

Skønt enhver Gartner, der har haft »Drenge« under sig, har været at betragte som Lærer, er dette dog kun taget i Betydning af Læremester, — med »Lærer« forstaas noget andet og mere, nemlig i Særdeleshed den, der har til Livsgerning at undervise dem, der maatte ønske Uddannelse i Gartneri eller i Havedyrkning, og derunder ikke mindst i theoretisk Viden. Af disse Aarsager vil vi ikke betragte de forskellige Tiders Haveinspektører eller kongelige Gartnere som Gartner-Lærere, skønt det var dem tilladt at udstede Lærebreve for hvem, der ønkede Adgang til at søge offentlige Stillinger i Henhold til Placaten af 29. November 1811. Ej heller vil vi betragte Rosenborggartnerne og Medlemmerne af den Komitte, der forestod Gartnerundervisningen paa Rosenborg for Gartner-Lærere; thi Rosenborg Have var ikke først og fremmest en kongelig Have, og dens Gartnere ikke specielt Lærere. Af saadanne finder vi derimod dels dem, der ansattes af Staten til at undervise Gartnere, dels private, som selv oprettede Skoler,



Fig. 53. J. A. Dybdahl.

og endelig de Gartnere, som fik til Opgave at undervise andre end Kolleger i Havebrug og Gartneri.

Af denne sidste Kategori skal særligt nævnes dem, der ansattes ved Seminarierne for at give Seminaristerne Undervisning i Podning, Plantning og deslige. Deres samfundsmæssige Betydning er ikke af den ringeste, og deres Virke har ikke været forgæves. Af disse skal nævnes Gartner *Johannes Andresen*, der i 1830—40-erne var Lærer ved Tønder Seminarium, og som foruden at udgive en Lærebog i sit Fag tillige virkede for, at der til enhver af Hertugdømmernes Landsbyskoler skulde udlægges et Stykke Jord til Planteskole for Børnene. Ogsaa ved Seminarierne i Danmark antoges der Gartnere, der dog oftest tillige maatte have andet Erhverv. Saaledes skulde der til Skaarup Seminarium (1830) antages en »i Nærheden boende simpel, men dog kyndig Gartner«, der skulde virke paa Seminariet 2 Gange ugentlig.



Fig. 54. Alfred Bruun.

Gartner-Lærere er der ogsaa knyttet til de private Havebrugsskoler, som Tid efter anden er oprettet, og af hvilke Vilvorde Havebrugsskole har formaaet at hævde sig bedst. Denne stiftedes 1875 af *Stephan Nyeland*, der drev den i en Aarrække, og som her nedlagde et stort Arbejde. Foruden denne Lærer-Gerning, drev Nyeland tillige en omfattende Virksomhed ved Undersøgelser af Havebrugets Historie, og i et efterladt Manuskript har han i sin Alderdom opnoteret, hvad han har funden i Arkiver eller har faaet indberettet fra Privatpersoner til sit paatænkte Værk »Havebrugets Historie gennem 1000 Aar«, et Værk som aldrig er bleven trykt, som aldrig vil blive det, men som af sine Skatte har bidraget væsentligt til at nærværende Bog kunde komme frem. En anden for-

tjenstfuld Lærer var Forstander *Henriksen* paa Beder Havebrugsskole, hvem Befolkningen nylig rejste et Monument ved Landevejen i Nordbeder.

Gartner-Lærerne er dog først og fremmest dem, der er ansat af Staten, og som paa »Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskole« har doceret gartneriske Theorier og Lærdomme, og som derfra har demitteret en Række af Havebrugskandidater, hvis videnskabelige Ballast har været dem en fortrinlig Støtte i Faget. Den første af disse var Docent *J. A. Dybdahl*, der (1925) fik sin Mindetavle i den nye Landbohøjskole Bygning paa Roligheds vej. Han skrev en Række Bøger, og var som Lærer banebrydende indenfor Gartnerstanden. Han efterfulgtes af Slotsgartner Tyge Rothe, der dog kun konstitueredes i Embedet, og som allerede samme Aar (1880) afløstes af Docent Carl Hansen, der døde i Embedet som Professor. Siden afløstes han af Havebrugskandidat *Halfdan Stenbæk*, der 1907 udnævntes til Professor, men som Aaret efter døde ganske ung. Professor *Alfred Bruun* blev den følgende Indehaver af Professorembedet, indtil ogsaa han (1926) afgik ved Døden, og den daværende Docent *G. A. Becker*, overtog dette.



Fig. 55. Stephan Nyeland.

XIV. AMAGERNE.

Egentlig er de slet ikke Gartnere, — lige saa lidt som dem i de følgende Afsnit af denne Bog. Men i Gartneriets Udvikling har de dog betydet saa meget, at det vil være umuligt at skildre danske Gartnere i Typer og Tidsbilleder uden at disse maa medtages.

Endnu før Hollænderne (1516) indkaldtes til Landet var Amagers Indbyggere vant til at komme til Hovedstaden med deres Varer (særligt Fisk), og et Torv »Amagertorv« bar Navn derefter. Men ganske anderledes er denne Torvehandel udviklet efter at Friserne (Hollænderne) var kommen hertil og havde nedsat sig paa Øen. Deres Erhverv var Jordbrug og Mejeridrift, og de sagdes at skulle lære Dansken at »omgaaes med Ost, Smør, Løg, Rødder samt Haver at anlægge«, og i Henhold hertil plejede og udviklede de deres hjemlige Erhverv og Hjemmeflid. Deres Produkter var Smør, Ost, Kærnemælk samt, hvad der her interesserer os mest: Kaal og andre Haveurter, og paa Ugens to Dage (Onsdag og Lørdag) førte de disse Varer til Staden, og denne Torvehandel blev efterhaanden deres vigtigste Erhvervskilde. De tog det ikke saa nøje med Dagene, og Torvedagene udviklede sig til at belægge alle Ugens Dage, saa at Slotspræsten (1625) klager over, at de med deres Kaal, Rødder og Løg »nu igjen« drev deres Handel om Søndagen, trods Kongens Forbud.

Bag Gaardene havde de (c. 1648 o. v.) hver deres med Stendige indhegnede Have, »de Tøine«, hvor de dyrkede deres Havesager, — dog ikke Frugttræer. Foruden Avl af Korn »beflitte sig og disse Folk besynderlig meere end andre .... paa adskillige Gevæxt af Hvid-Kaal, Guule-Rødder, Røde-Beder, Pastenakker, Roer og andre deslige Frugter, af hvilke og udi stor Mængde hver Torvedag, saavel som af andet, paa Amager-Torv indføre og dermed for et billigt Værd, fast den gandske Bye Aaret igjennem bespiiser« (1656). Selv spiste de ogsaa gerne af denne Vare, tillavet saasom »Salt Mad og Flesk, grøn Kaal ud i en Garnpose, hvid stor Kaal udi en ditto Pose, Erter udi en Krukke, Grød ud i en Pose, Gule-Rødder saa og Roer . . .« (1740).

1521 fik de indkaldte Hollændere Fæstebrev paa hele Amager undtagen Dragør, senere ogsaa Sprogø, og 1552 fik

10 Hollændere Fæstebrev paa Bøtø (Falster), og skønt deres Besidden af disse Steder ikke altid har været helt stabil, har de dog holdt Stand der længe, — ja paa Amager praktisk talt til vore Dage. Her har de haft deres Privilegier, mens de andre Hollændere, som kom til Landet, ikke ret vel taaltes, og her har de faaet opbygget en Lovværn, der beskyttede dem imod Konkurrende fra Danskernes Side. Her udviklede de deres sær-



Fig. 56. Københavns Grønttorv.

egne Kulturer og Metoder, og for disse priser Præsten Michel Hanssen Jernskeg dem og deres Land højligen (1752) i Verselinierne:

Du Land du gode Land,
Du riige Spiise-Moder
Du Foster dregtig Møe
med riig begroede Poder,
Du Kongens Kiøkken-Ven
Du Frugte-Riig Amager,
Hvis Rødder og hvis Kaal,
Saa vel og lekker smager.
Din Pestinakke-Rod
og Vinter-grøn Persille,
Din runde Roe-Frugt
Gjør sulten Mund til Gilde . . .

Begunstiget saavel af deres medfødte Evner, medbragte Kendskab til finere Jorddyrkning, givtig Jordbund, en rigt udviklet Tradition saavel for Dyrknings- som Afsætningsmetoder, fik Amagerne et betydeligt Forspring frem for de danske Gartnere. Efterhaanden som nu ogsaa disse lærte et og andet, og da de mere og mere saa Konkurrenter i Amagerne, søgte de i Beg. af 18-Tallet at sætte dem Stangen for Døren og bl. a. at hindre at de kunde oprette Udsalg i København og maaske ogsaa, at de havde Lov til frit at rejse Landet rundt med deres Produkter, mens Gartnerne ikke maatte komme til Amager med deres Frø og Planter. Men der afsagdes da den Kendelse (30. Maj 1837), at de »Efter de om Forhandlingen af deres Produkter fra ældre Tider meddelte Oplysninger, maae ansees berettigede til paa de Steder hvor de have deres Udsalg, ligesaavel at falholde det af dem tilvirkede Smør i den angivne Kvantitet, Kjernemelk og andre Melksorter, som øvrige Artikler af Haveurter og Grøntsager, de her til Staden indbringe«.

Af disse Amagere er udgaaet mangen Gartner-Familie. som har været en Pryd for Standen, og den Dag i Dag holder Amagerne og Amagergartnerne deres Land og deres Produkter højt i Ære, og Amagers Produkter, ikke mindst Amager-Hvidkaal er ikke for intet en stor Artikel rundt omkring.

XV. PRÆST OG GARTNER.

Som Landøkonomer og Landbrugere var det en Nødvendighed for 17- og 18-Tallets Præster at sætte sig ind i de Materier, det drejede sig om at forstaa sig paa, og som Pædager og Folkeopdragere var det deres Sag at gaa i Spidsen for Folket, ikke blot i sædelig og moralsk Henseende, men ogsaa i landøkonomisk. Ganske af sig selv udviklede derfor mange Præster sig til at blive store Agrarer, dygtige paa deres Felt, og et andet stort Antal helligede sig saavel den æstetiske som økonomiske Havedyrkning. Dertil tog de sig direkte paa at arbejde i Havesagens Tjeneste og som Vejledere i denne Sag

skrev de Havebøger, før Gartnerne ret havde forstaaet disses Værdi. Præsterne kan derfor udmærket godt betragtes som Gartnernes Læremestre i en Tid, da det mere borgerlige Gartneri og Havedyrkningen ikke var synderlig udbredt.

At anføre alle de Eksempler paa store og gamle Præstegaards-Haver, som Tiden har frembragt, og hvor Embedsindehaverne formentlig har høstet deres væsentligste Impulser, er ikke Stedet her. Der skal derimod gives en Række Eksempler paa Præster, der har arbejdet paa virksom Maade som Gartnere, eller som gartneriske Vejledere.



Fig. 57. J. H. Smidth.

Af disse udgav *Povel Lerche*, Lumby, Fyn (1738) »En Bondemands Haand-Bog« med en Række Vejledninger for Bønder bl. a. i Havedyrkning; og *Ivar Dam Just*, Vammen, Viborg Stift (1774) »Grundig og fuldstændig Anviisning til Havevæsenet«. Denne sidste, der er ret omfattende, behandler Spørgsmaalet om Havens Anlæggelse, og Vedligeholdelse, og er spækket af overtroiske Forestillinger og latterlige Raad. Stiftsbotanikus *Begtrup*, Vistoft, Mols, er interessant ved hans Anlæggelse af Lægehaven ved hans Præstegaard (c. 1750), og hans Søn *Chr. Begtrup*, Astrup, Aarhus Stift (1767—1808) ved sin Anlæggelse af de store, smukke Haver her. Cand. theol. *H. G. Lund* paatog sig (1786) at undervise Bønderne paa Haarridslevgaard Gods i Havedyrkning, og *H. J. C. Høegh*, Gentofte fik (1794) Guldmedaille af Landhusholdningsselskabet for en Bog »Vejvisning for en Bonde«, der bl. a. indeholdt et Kapitel om Havedyrkning. De to Præster i Moseby, Magister *Biering* (1760—1804) og *J. H. Smidth* (1769—1847) anlagde og udvidede den mærkelige Have ved deres Præstegaard. Biering

fik 1777 Landhusholdningsselskabets Guldmedaille for Humleavl, og sidstnævnte udsendte (1823) det poetiske Værk »Danske Haver«. Naboen, *H. C. Elers Koch* fik (1778) Landhusholdningsselskabets Sølvmedaille for Vindskibelighed. En langt senere Navne, *Elers Koch* i Skelund, Broder til Haveinspektøren, og Pastor *Hoff* i Marienborg virkede begge paa denne Egn i Havesagen. I Nærheden af København virkede Provst *Hammond*, der drev et Seminarium ved Brøndbyvester, og hvis Elever var flittige til at anlægge Haver for Bønderne (c. 1806), ligesaa virkede i Midtjylland *Ole Arntzen* som Plantetiltrækker og Havedyrker; i Henseende til Antallet af uddelte Planter sikkert kun overgaaet at Consistorialraad *Bjerregaard* i Hjermind, der i første Halvdel af 18-Tallet uddelte over 3 Millioner Planter.



Fig. 58. Jeremias Wøldike.

I et kongeligt aabent Brev af 7. Juni 1811 paalagdes det Præsterne saavel som Kongens øvrige Embedsmænd at virke for Udbredelsen af Kendskab til Havesagen, og i Tilslutning til Landhusholdningsselskabets Arbejde kom dette Paalæg sikkert den rationalistiske Præstestand ret vel tilpas. Senere er Præsternes Arbejde gaaet mere bort fra det egentlige Pionerarbejde med Uddeling af Planter, og hos Præsten *Jeremias Wøldike* finder vi den Gartner, der først og fremmest har sat sig for at tiltrække ædle og modstandsdygtige Sorter til Godtfolks Haver. Wøldike var Gartneren af ganske Hjerte. Hans Arbejde bar Præg af Grundighed og Indsigt. Han anerkendtes af sin Samtid som den Kapacitet, han var, og som noget ganske enestaaende maa det anføres, at han, skønt Præst, blev »Alm. d. Gartnerforening«s første Æresmedlem.

Men med Wøldike er ogsaa i Hovedsagen denne Epoke

i Gartneriets Udvikling ude. Præsteskabets Arbejde er lagt om. Det er mere og mere de aandelige og embedsmæssigt administrative Opgaver, der tager deres Tid, og som Landøkonomiens Repræsentanter og som Førere i praktiske Grene af vort Lands kulturelle Udvikling spiller Standen ingen Rolle mere. Det var derfor ogsaa kun et isoleret Tilfælde, som man lagde Mærke til, da i Genforeningsaaret en sønderjydsk Præst gav sig til at avertere om, at han assisterede Folk med Opførelse af deres Bygninger og Anlæggelse af deres Haver. Men denne Præst havde øjensynlig lagt sin oprindelige Embedsgerning paa Hylden.

Gartnerne skylder Præsterne Tak for deres Arbejde i de Dage, da Gartnerne selv trængte til Vejledning, da Præsterne skrev deres Havebøger og da den enkelte Præst traadte i Havebrugets Tjeneste.

XVI. SKOLELÆRER OG GARTNER.

Ligesom Præstegaardene fra gammel Tid har haft deres Haver, saaledes har ogsaa Skolerne haft det; men det er egentlig ikke dette, der har gjort, at Skolelærerne er traadt i Gartnernes Fodspor og har maattet gaa deres Ærinde. Aarsagen hertil er den, at Regeringen lader det indgaa som et Led i Skoleundervisningen, at Havesagen nyder Fremme. I Slutningen af 17-Tallet kommer der da smaa og til en Begyndelse lidet omfattende Bestemmelser om, at Skolelærerne skal gøres bekendt med Havedyrkning, og at de enkelte Steder ogsaa skal undervise deri. Til at oplære Skolelærerne i Havedyrkning antages der ved Seminarierne Gartnere (saaledes som det før er set), eller Præsterne underviser Seminaristerne paa Præstegaardsseminarierne i disse Fag.

Resultatet af disse begyndende Forholdsregler er det, at man i »Instruction for Lærerne i Almue-Skolerne paa Landet« kan indføre Bestemmelsen om, at »De Børn, som *udmærke* sig *ved Flittighed* og *sædelig Opførsel* maae Skolelærerne belønne og opmuntre, 1mo ved at give dem Tilladelse til at øve sig i ordnede Lege, 2do ved at undervise dem som have Lyst og

Evne dertil, i at plante, pode, og udføre andre deslige Haugedyrknings-Sysler«. Denne Bestemmelse optages i Skoleloven af 1814, og gælder som saadan indtil Midten af 18-Tallet.

Men ikke blot paalagdes det Skolelærerne saaledes at virke for Udbredelsen af Kendskab til Havevæsenet, — det paalagdes dem endogsaa i Praksis at plante, pode og anlægge Haver for Almuen. Det hed sig derom, (Borris, 1806), at efter at være undervist i Spørgsmaalet, maa de hos de Bønder, hvor de bo, anlægge smaa Haver, »til Hvis Beplantning Præsten, *Hr. Krarup*, af sin Træskole i de første 3 Aar efter sit Tilbud, leverer aarlig uden Betaling endeel Sættepiile og 12 a 16 Stykker Frugttræer; for dem, som hos deres Verter ei kunne finde Plads til Have-Jord, bør Præsten overlade et Stykke Jord til dette Brug«. Ikke nok med dette i Studietiden; men endog efter endt Uddannelse skulde Skolelærerne virke som Havemænd og Gartnere. »De bør ikke forsømme, saavidt Leilighed tillader at lægge Vind paa Havedyrkning, og som de, der kjende Omgangsmaaden, bør de efterkomme Befolkningen i Danske Lovs III—13—18, som befaler aarligen at lægge i det mindste 5 Humlekuler, plante 3 Æbler, Pære eller andre gode Træer, og desuden 10 Pile, hvilket kunde skee paa saadanne Steder, som de selv dertil med Vedkommendes Samtykke finde bequemmest«. Attest om dette Arbejdes Udførelse skulde aarligt inden 1ste Maj indsendes til Seminariet, som altsaa holdt en vis Kontrol med, at de unge Skolelærere virkelig tog sig dette landøkonomiske Arbejde paa. Endelig udvidedes Undervisningen for Skolelærerne i »Reglement for Skolelærerseminarierne i Danmark« (10. Februar 1818) dertil, at det forlangtes, at man udi »Kundskab om Landhusholdning...



Fig. 59. C. Matthiesen.

og i Havedyrkning ved saavel theoretisk som praktisk de alm. Regler og Haandgreb ved en Urte- og Frugthaves Anlæg og Kultur«, og Seminaristerne skulde til Eksamen »paa afskaarne Kviste vise, at han kender og udøver de forskellige Haandgreb til Træers Forædling«.

Hvorledes disse Bestemmelser virkede udadtil paa Havebruget, er det ikke her Stedet at redegøre for. Ved en Række Eksempler skal det vises, hvorledes Skolelærerne i mangfoldige Tilfælde har adlydt saavel Bogstav som Aand i disse Bestemmelser, og personligt er de bleven til et udmærket Vidnesbyrd om Havesagens Betydning og Formaal. Vi vil derfor se lidt paa, hvorledes Landhusholdningsselskabet paaskønnede denne Virksomhed ved at tildele Skolelærerne Præmier for deres landøkonomiske Virksomhed.

Allerede før Bestemmelserne for Skolelærerne var indført, finder vi Skolelærere i flittigt Arbejde for Udbredelse af Frugttrædyrkningen og Tiltrækning af Frugttræer. Derfor bliver ogsaa en af de første Præmier for »Frugttræeskolers Anlæg i Dannemark« tildelt Degn og Skoleholder i Skibbinge, (v. Vordingborg), *Christian Falster*, og han faar for dette sit Arbejde (1780) Selskabets Guldmedaille. En ny Guldmedaille tildeles (1803) Lærer *J. V. Borchsenius* i Raklev (v. Kallundborg) for Havedyrkning og baade 1806 og 1820 faar Lærer *Mads Jensen* i Rude Præmie for Undervisning af Bønder (i Podning) eller Indsamling af medicinske Urter. 1814 faar Lærer *Lorenz Andresen* i Asserballe et Sølvbæger for at have anlagt en Planteskole, *N. Larsen* i Birkende faar (1817) samme Præmie for at have tiltrukket en Mængde Frugttræer og for at have hjulpet Bønderne med at faa anlagt deres Haver, *J. Nielsen* i Udesundby faar samme Aar ligeledes et Sølvbæger, og *P. Petersen* i Skafterup det samme for (1818) uden for den sædvanlige Skoletid at have givet Sognets Karle og Drenge Undervisning to Gange om Ugen i »adskilligt Haandarbejde« samt foredraget gavnlige Bøger om Ager- og Havevæsen for dem. 1824 faar Lærer *Jens Møller*, Fjellerad, 50 Rdlr. i to Aar til Anlæggelse af en Frugttræplanteskole, og Aaret efter faar Lærer *Klatrup* i Gjørup, og Lærer *Dahl* i Løvskal andre Præmier, sidstnævnte for at tørre Kirsebær. *Fr. Lassen* i Hasseris faar endvidere 100 Rdlr. til en Planteskole (1830). Særlig Grund kan der imidlertid være til at nævne *Johan Heinrich Nielsen*,

Særsløv, som i 1827 faar et Sølvbæger fordi han af en øde og ubenyttet Jord af Byens Gade har skabt en Planteskole »til Bedste for Beboerne«, og desuden har han anlagt Haver for dem, forædlet 1000 Frugttræer, anlagt deres Humlehaver, beskaaret deres Frugttræer, — altsammen uden nogen Betaling. Og ved Løgstør faar Lærer *Christensen* (omved 1830) Landhusholdningsselskabets Støtte til Anlæggelse af en Planteskole, som skulde forsyne den træløse Egn. Fyns patriotiske Selskab præmierede 1836 Lærer *H. P. Hansen* i Brenderup, fordi han havde opfundet et Hør-Tørrings-Apparat, og Det kgl. Haveselskab præmierede i 80-erne Lærer *H. Kristensen* i Føvling for sin Flid i Havesagens Tjeneste. Saa sent som i 90-erne er det en Lærer, nemlig *Chr. Nielsen* i Tapdrup, der er Sekretær for »Alm. d. Gartnerforening«. Endog i vort Aarhundrede har Lærerne paa forskellig Maade traadt i Forfædrenes Spor, saaledes udgav t. Eks. 1910 Lærer *C. Visse* i Frejlev v. Aalborg en Bog, betitlet: Havebog for Gaardmænd og Husmænd.

Mange andre Lærere har i det Stille gjort deres store Arbejde som Gartnere, uden at deres Navn er kommen frem for Offentligheden, og saavel disse som de nævnte har deres store Andel i Havebrugets Fremme. Lærerne har skubbet bag paa Gartnernes Vogn, og de har i Skoletiden indgivet Børnene Interessen for Havedyrkningen ved at lære dem Podningens mystiske Greb. Saaledes er det ogsaa gaaet til, at Danmarks kyndige Pomolog er Læreren *C. Matthiesen* i Fredensborg, der af Alm. dansk Gartnerforening er udnævnt til dens Æresmedlem, og som paa sit Omraade er en anerkendt Autoritet.

Med Skoleundervisningens Omlægning (ved 50-erne) udgik Bestemmelserne om Podning etc. i Undervisningen, og denne Epoke i Gartneriets Udvikling er derfor afsluttet. Men en ny er indledet dermed, at Skolehavegerningen har kaldt Lærerne frem paany til gartnerisk Virke, og under den Fane, som er hejst af Læreren, Skolehavekonsulent *P. W. Lindholm*, er Lærerne gaaet ind til nyt Arbejde under andre Former i Havesagens Tjeneste, og Gartnerne har her paa et nyt Grundlag faaet en Stab af gode Medarbejdere.

PERSONREGISTER.

Forkortelser: f.-født, d.-død, o.-omtalt, B.-Bestalling eller Ansættelse, v. D.-vore Dage, Gt.-Gartner, Slotsforv. o. l.-Slotsforvalter o. l., bot. Gt.-botanisk Gartner, Plsk.-Planteskolegartner, Hdl.-Handelsgartner, Kg. Gt.-Kongens (kongelig) Gartner, Ugm.-Urtegaardsmand (eller-mester), Kbh.-København, Fr-berg og Fr-borg-Frederiksberg og Frederiksborg Slotshaver, Hbk.-Havebrugskandidat. Betegnelsen Gt., Slotsgt., Slotsforv. eller Ugm. ved Nykøbing, Odense, Koldinghus, Skanderborg, Charlottenlund, Fredensborg m. fl. Steder betyder, at Vedkommende har været Gartner henv. Ugm. etc. ved de derværende Slotshaver.

Albert, Gt., Svenstrup 1713—24, S. 71.
Albret, Ugm., Dronningborg, o. 1553, S. 26.
Amenton, Andreas, Gt., o. 1719, S. 62.
Anders, Humlemester, Hatting Herred, o. $^{22}/_{5}$ 1529, S. 16.
Anders, Ugm., Kbh., o. 1645, S. 90.
Andersen, A. T., f. $^{6}/_{10}$ 1850, Gt., Hofmannsgave 1871—74, S. 79.
Andersen, C. A., f. 1834, Gt., Langesø 1861—72, Hdl. Kbh. 1872—1906, d. $^{1}/_{7}$ 1919, S. 79.
Andersen, N. A., f. $^{14}/_{6}$ 1847, Hdl., Hjørring $^{30}/_{6}$ 1910, S. 105.
Andre', Ed., fransk Landskabsgartner, i Jylland c. 1860, S. 113.
Andreas, Gt., Rosenborg før 1689, S. 45.
Andresen, Johannes, Seminariegartner, Kiel c. 1833—40, S. 119.
Andresen, Lorenz, Lærer, Asserballe, o. 1814, S. 128.
Appelmend, Eggert, Kg. Gt., o. $^{11}/_{2}$ 1576, S. 43.
Arntzen, Ole, f. $^{18}/_{1}$ 1761, Præst, S. Vissing 1795—1831, d. $^{27}/_{9}$ 1846, S. 125.
Baastrup, Martin, Slotsgt., Charlottenlund, fra 1795—?, S. 56.
Bache, Niels Simon(sen), f. $^{15}/_{3}$ 1748, bot. Gt. Kbh., $^{1}/_{4}$ 1780—93, Gt. Fr-borg til $^{23}/_{4}$ 1794, Slotsgt. Charlottenlund til sin Død d. $^{7}/_{4}$ 1795, S. 49, 56, 85.
Batzke, Joh. Aug., f. $^{29}/_{9}$ 1782, Gt. Sophienholm 1805—10, derefter Hdl. Kbh. (Ravnsborg), d. $^{10}/_{1}$ 1814, S. 76, 96.
Bay, Peder Jensen, Hdl. Ringsted, B. $^{25}/_{4}$ 1745, S. 95.
Bech, Gt. Svenstrup, o. 1801, S. 76.
Bechstedt, Johan Kaspar, Hdl. v. Flensborg, o. 1795, S. 97.
Becker, G. A., f. $^{22}/_{9}$ 1860, Hbk. 1882, Docent $^{1}/_{12}$ 1908, Professor 1925—26, S. 120.
Begtrup, Eric Gjørup, f. 1713, Stiftsbotanikus, Præst, Vistoft, o. c. 1750, d. 1786, S. 124.
Begtrup, Chr., f. 1744, Præst, Astrup 1767—1808, S. 124.
Behrends, Tragaut, Gt., Gram, før 1863, S. 66—67.
Behrends, C. F. T., Gt., Gram, efter 1863, S. 67.

Behrendsen (Berntz, Berenz, Berentz), Andreas, Ugm. Hdl., Ravnsborg Kbh., o. 1699—1738, S. 92, 94, 96.
Behrn, (Bergen), Gt., Charlottenborg, o. 1739, S. 61.
Beiring, Svend, Fredensborg, c. 1765, S. 55.
Bentzien, J. A., Gt., D. kgl. d. Haveselskab, 1847—64, S. 80, Fig. 22.
Berentz, Andreas, se Behrendsen.
Berentz, Peter, Borger i Helsingør, o. 1737, S. 58.
Bergen, se Behrn.
Bernekou, Johan, Gt., Birchholm, d. $^{25}/_{5}$ 1587, S. 69.
Berntz, Andreas, se Behrendsen.
Bernz, Andreas, se Behrendsen.
Bertelsen, Peter, Slotsforv. og Gt., Clausholm, o. $^{29}/_{7}$ 1737, S. 58.
Bertelsen, Peter, Gt., Koldinghus, c. 1800, S. 65—66.
Bielfeldt, Jens, Gt. Torbenfeldt, c. 1511, S. 69.
Biering, f. $^{26}/_{8}$ 1729, Præst, Magister, Moseby 1760—1804, S. 124.
Bjerregaard, f. $^{22}/_{2}$ 1766, Consistorialraad, Præst, Hjermind 1798—1857, S. 125.
Block, Hans Raszmussen, Ugm., Gt., Kronborg, o. 1647, S. 24—25, 57.
Blumaert, Peter (Svend?), Fr-berg, o. $^{15}/_{0}$ 1703, S. 51.
Boas, Johan C., Gt., Berritzgaard, o. 1785, S. 71.
Borchsenius, J. V., Lærer, Raklev, o. 1803, S. 128.
Brante, Gt., Svenstrup, o. 1766, S. 71.
Bredsted, Chr., Hdl. Odense, o. 1850, S. 105.
Bredsted, H. C., f. $^{22}/_{7}$ 1829, Hdl. Odense fra 1862, Pomolog, d. $^{30}/_{3}$ 1895, S. 105, Fig. 36.
Brostrøm, C. J., f. $^{4}/_{2}$ 1836, Hdl., Plsk. Viborg fra 1864, d. $^{12}/_{7}$ 1917, S. 105, Fig. 38.
Bruhn, Christian, Slotsgt. Skanderborg, B. $^{27}/_{6}$ 1731—c. 1744, S. 64.
Bruhn, F. L., Gt., Rosenborg, 1749—71, S. 47.
Bruhn, Hans Heinrich, Slotsforv. og Gt., Fr-berg, 1699—1723, S. 51.
Bruhn, Kr., 1ste Svend, Fredensborg fra 1729—?, S. 54.
Brun, Slotsgt., Amalienborg, c. 1736—49, S. 60, 95.
Bruhn, C., Slotsgt. Koldinghus, c. 1740, S. 65.
Bruun, Alfred J., f. $^{16}/_{8}$ 1858, Hbk. 1880, Docent 1896, Professor 1908, d. $^{20}/_{3}$ 1923, S. 120, Fig. 54.
Bruun, Fritz (Friederich) Theodor, f. $^{18}/_{12}$ 1835, Slotsgt. Bernstorff, B. $^{1}/_{4}$ 1868—1905, d. $^{26}/_{9}$ 1906, S. 57.
Brøer, Chr. Hendrik, Hdl., Ribe, o. 1735, S. 95.
Bunis, Ertman, Humleører, Ribe, o. 1735, S. 40.
Bursche, sen., Hdl., Randers ca. 1780—90, S. 97.
Bursche, Frederik, Hdl., Randers før 1861, S. 105.
Bursche, J. C., Hdl., Randers, c. 1861—70, S. 105.
Bursche, Johan Chr., Gt., Ulstrup, o. 1794, S. 71—72.
Burser, Joachim, f. 1583, bot. Gt., Professor, Sorø, c. 1625, d. $^{28}/_{8}$ 1639, S. 86.
Bøgh, C. J., f. $^{13}/_{12}$ 1821, Gt., Palsgaard 1849—54, Hdl., Horsens 1854, d. $^{19}/_{2}$ 1904, S. 77, 105.
Bøhm, Christoffer, Gt., Frydenlund før 1720, Slotsgt. Jægersborg, B. $^{8}/_{1}$ 1720—c. 1737, S. 60, 62.

Bøhm, Ulrich, Leonhardt, Gt., Udlandet, o. $^{20}/_{7}$ 1737, S. 58.
Christensen, Lærer, Løgstør, c. 1829—30, S. 129.
Christensen, Peder, Gt., Lerchenborg c. 1500, S. 69.
Christian, Ugm., Kbh. o. 1645, S. 90.
Claudius, Johann, Gt., Gottorp, c. 1765, S. 66.
Claus, N., Gt., (Kronborg?) o. 1601, S. 29, 43.
Clausen, Otto, f. $^{4}/_{7}$ 1866, Hbk. 1889, Ass. v. De kgl. Haver $^{1}/_{1}$ 1902, 1919 kgl. Udn. Gt. stds., S. 54.
Cornellis, Ugm., Kbh. o. 1645, S. 90.
Creutzfeldt, Hans, Svend, Rosenborg, o. $^{27}/_{6}$ 1708, S. 46.
Dahl, Lærer, Løvskal, o. 1825, S. 128.
Dahl, Voldmester, Kbh., c. 1795, S. 82.
Dahle, C., bot. Gt., Kiel, c. 1855, S. 86.
Dalacke, Jacob, Ugm., Fr-borg, o. $^{27}/_{5}$ 1596, S. 29, 32.
Dam, Franciskus, Gt., Svenstrup, o. 1769, S. 71.
Danckert, Carl, f. $^{8}/_{5}$ 1815, Hdl., Kbh., 1843—58, Gt. Gjorslev 1863—c. 1880, d. $^{27}/_{2}$ 1882, S. 77, 79.
Danckert, J., Hdl. Kbh. c. 1800—43, S. 101.
Danckert, Joh. Fr., Gt. Lerchenborg 1822—52, S. 77.
Dannevaert, Hans Jørgen, Gt., Søbygaard (Jyll.) c. 1735, S. 71.
Dehne, Heinrich, Gt., Kg. Køkkenhave, B. $^{21}/_{4}$ 1657, S. 44, 54.
Diderichsen, L. Chr., Parkplantør, Landskabsgartner, Aarhus, d. 1923. S. 113.
Dreas, Gt. (Jægersborg?), før 1706, S. 61.
Duch, Hdl., Stige, o. 1843, S. 106.
Dybdahl, Jens Andreas, f. $^{7}/_{9}$ 1832, Docent $^{1}/_{9}$ 1863, d. $^{12}/_{5}$ 1879, S. 120, Fig. 53.
Dæhnfeldt, Chr., f. $^{22}/_{5}$ 1857, Hdl. Odense fra 1877, d. $^{14}/_{5}$ 1920, S. 105.
Dæhnfeldt, L., Hdl. Odense fra 1850—77, S. 105, Fig. 35.
Døllner, Carl Emilius, f. 1749, Gt., Rosenborg 1783—91, S. 47.
Døllner, Carl Frederich, sen., f. 1702, Gt. Charlottenborg og Blaagaard (?) c. 1726—39, Brygger Kbh. 1739, Gt. Nykøbing 1742—51, Slotsgt. Jægersborg 1751—52, Slotsgt. Fredensborg 1752—65, d. $^{4}/_{3}$ 1765, S. 51, 54, 57, 60, 62, 66.
Døllner, Carl Frederich, jun., f. 1769, Gt. Kildevæld Kbh. 1799—1800, Gt. Sorø Akademi 1800—02, Vallø 1802—43, S. 66, 76, Fig. 11.
Døllner, Hans Nikolaj, f. 1734, Gt. Nykøbing 1760—57, Gottorp 1767—79, Haveinspektør, S. 66.
Døllner, Heinrich Adolph (Anton), f. 1716, Gt. og Slotsforv. Charlottenlund, o. 1750, S. 56.
Døllner, Jens Nikolaj, Gt. (Charlottenborg o. 1699?), Blaagaard c. 1704—c. 1750, S. 57, 60—61.
Døllner, Jürgen Chr., Gt., o. 1726, rejst til Udlandet, S. 66.
Døllner, Sophus Magnus, Gt., Marienborg 1825—27, Opsynsmand Søndermarken 1826—50, Gt. Gjorslev 1850—62, S. 53, 77.
Dørschell, Christoffer, Gt., Rosenborg 1776—83, S. 47.
Eddelien, V. Th., Gt., Hvidkilde 1871—73, Landskabsgt. Odense 1873—79, Hdl. Næstved c. 1879, d. $^{9}/_{8}$ 1913, S. 79, 105, 113.
Elers Koch, f. $^{4}/_{8}$ 1819, Præst, Gjesing og Gjerild c. 1850, S. 125.

Elers Koch, H. C., Præst, Horbelev $^{8}/_{4}$ 1765—1806, S. 125.
Elers Koch, H. C., f. $^{30}/_{11}$ 1858, Gt. Rosenborg 1884—86, Glorup 1886—1901, Haveinspektør Kbh. $^{1}/_{3}$ 1901—1909, d. $^{22}/_{2}$ 1922, S. 48, 79.
Eigtved, Chr., Gt. Nykøbing 1751—60, S. 66.
Eigtved, N., f. $^{22}/_{6}$ 1701, Bygmester 1735, d. $^{7}/_{6}$ 1754, S. 109.
Eltzholtz, D., Gt. Glorup, 1861—86, S. 79, Fig. 15.
Eltzholtz, J. C., f. $^{2}/_{1}$ 1801, Gt., Brahetrolleborg 1831—80, S. 79, Fig. 14.
Eltzholtz, V., f. $^{14}/_{10}$ 1853, Gt., Brahetrolleborg 1880—1914, d. $^{2}/_{4}$ 1914, S. 79.
Eriksen, Gt., Hegnsholt, o. 1822, S. 77.
Eriksen, M. J., Gt., Marienborg o. 1850—80, d. $^{17}/_{12}$ 1916, S. 79, 112.
Erstad-Jørgensen, E., f. $^{17}/_{11}$ 1871, Havearkitekt Frederiksberg fra 1898, S. 114.
Eschricht, Gt., Charlottenlund, c. 1866—69, S. 56.
Falster, Chr., Lærer, Skibbinge, o. 1780, S. 128.
Ferdinandi, Gt., Gjorslev, o. $^{8}/_{2}$ 1716, S. 71.
Flentje, Chr., f. 1840, Gt., Wedellsborg, d. $^{21}/_{10}$ 1915, S. 77.
Flindt, N. A., f. $^{24}/_{2}$ 1822, Haveinspektør 1867—1901, d. s. Aa., S. 113.
Fløystrup, J. sen., Gt., Søllestedgaard, c. 1818, S. 77.
Fløystrup, C. G., f. $^{14}/_{2}$ 1818, Gt., Rodstenseje 1837—38, Hdl. Horsens 1839,—59, Kbh. 1859—83, d. $^{30}/_{10}$ 1904, S. 77, 104.
Fløystrup, J. P., f. $^{30}/_{10}$ 1855, Hbk. 1875, Kbh. 1880—1905, S. 104.
Fløystrup, L. V., Hdl. Kbh. 1883—, S. 104.
Folmar, Henrick, Ugm., Kbh. o. 1660—68, S. 91.
Frake, Joh. J. G., Slotsgt., Nykøbing F. c. 1738, S. 66.
Frantzen, Gt., Svenstrup, o. 1789, S. 71.
Friederichsen, Th., f. $^{24}/_{9}$ 1827, bot. Gt. $^{1}/_{11}$ 1868—$^{1}/_{11}$ 1902, d. $^{16}/_{1}$ 1907, S. 86.
Frederiksen, J., Gt., Charlottenlund o. 1910, S. 56.
Frederiksen, Jens, Plantør og Gt., Hæsede 1813—37, S. 87.
Frederiksen, P., f. $^{26}/_{4}$ 1826, Hdl., Skanderborg, d. $^{28}/_{8}$ 1904, S. 105.
Frederiksen, Paul Johan Bang, f. $^{11}/_{5}$ 1850, Slotsgt., Charlottenlund 1877—81, S. 56.
Frisenette, Carl, f. $^{28}/_{4}$ 1834, Hdl., Kbh. 1864—75, Frøhdl. 1875—1912, d. $^{26}/_{10}$ 1912, S. 102.
Frisenette, F. W., f. $^{10}/_{9}$ 1808, Gt. v. D. kgl. d. Haveselsk. 1839—43, Hdl. 1843—75, S. 79, 102.
Frisenette, Johan Chr., Gt., Bækkeskov, derefter Hdl., Nykøbing F. 1814—46, S. 102.
Frisenette, Ludv. G., f. $^{8}/_{3}$ 1844, Hdl., Nykøb. F., d. $^{17}/_{5}$ 1920, S. 102.
From, L., Voldmester, Nyborg, o. 1836, S. 83.
Funch, Johan, Foged, Rosenborg, B. $^{16}/_{6}$ 1639, S. 31.
Galschiøt, H. Chr. Valentiner, f. $^{13}/_{9}$ 1831, Gt., Ledreborg 1858—1902, d. $^{8}/_{5}$ 1916, S. 79, Fig. 17.
Galthen, Gt., Juelsberg, c. 1887, S. 79.
Galthen, Peter Johan Monrad, f. $^{28}/_{8}$ 1819, Gt., Thurebyholm, d. $^{11}/_{5}$ 1895, S. 79.
Garmatter, Gt., Liliendahl 1792—1827, S. 71, 72.

Gehrn (Gerzen, Gerschen), Slotsgt., Charlottenborg c. 1736—71, S. 94.
Geisz, Johan G., Gt., Fr-borg, o. 1/2 1728—44, S. 49.
Gentz, sen., Gt., Corselitze c. 1810, S. 77.
Gentz, Chr., f. 7/3 1804, Gt., Bregentved 1830—36, Stiftsgt. Vallø 1836—43, Aalholm 1843—79, d. 27/4 1879, S. 77, 87, Fig. 13.
Gerschen, se Gehrn.
Gersner, Gt., Basnæs, c. 1855, S. 79.
Gerzen, se Gehrn.
Glæsel, Edv., f. 1859, Landskabsgt., Kbh., d. 22/6 1915, S. 113—114, Fig. 51.
Gram, Hans, f. 5/8 1859, Hbk. 1882, Hdl., Sorø 1884, Konsulent 1918, d. 1927. S. 105, Fig. 42.
Gynther, Johan Conrad, Gt., Svenstrup, o. 1776, S. 71.
Haar, M., f. 2/6 1846, Gt., Gisselfeldt 1887—1927, d. 4/12 1927, S. 79, Fig. 21.
Hamborg, f. 13/2 1823, Gt. og Slotsforv, Stenalt 1858, d. 29/1 1919, S. 79.
Hammond, f. 2/2 1757, Provst, Brøndbyvester 1796—1804, d. 28/7 1822, S. 125.
Hans, Garthener, Kbh., o. 29/11 1633, S. 90.
Hans, Humlemester, Kbh. Slot, o. 1584, S. 16.
Hansen, Plantør ved Landhusholdningss. 1810—16, S. 111.
Hansen, Gt., Fuirendal, o. 1821, S. 77.
Hansen, Gt., Frederiksgave, o. 1843, S. 77.
Hansen, C., Gt., Jydsk Haveselskab 1873—1907, S. 79.
Hansen, Carl, f. 5/11 1848, Gt. Lerchenborg 1878—80, Docent 1880, Professor 13/1 1903, d. 23/9 1903, S. 79, 120.
Hansen, Carl L., f. 7/8 1813, Hdl., Kbh., 1841—82, d. 18/4 1895, S. 106.
Hansen, Carl L., Hdl., Kbh. fra 1882, S. 104.
Hansen, H. P., Lærer, Brendekilde, c. 1856, S. 129.
Hansen, H. J., Hdl., Vordingborg, c. 1850, S. 105.
Hansen, Jens, Opsynsmand, Fr-borg til 1880, S. 50.
Hansen, Jens Jørgen, f. 5/4 1851, Hbk. 1874, Gt., Vedbygaard 1875—83, Hdl., Faaborg fra 1883, Graver stds. 1892—1908, d. 27/3 1922, S. 79, 118.
Hansen, Johan, Hdl., Kbh., o. 1854, S. 101.
Hansen, Knud, Foged, Rosenborg, B. 1/9 1623, S. 31.
Hansen, Kr., bot. Gt., Kbh., B. 7/5 1753—62, S. 86.
Hansen, Ludvig, Hdl., Frederiksberg Slot 1850, d. 1864, S. 104.
Hansen, Ludvig, f. 20/10 1844, Hdl., Kbh., d. 29/9 1917, S. 104.
Hansen, Ludvig, Hdl., Kbh. fra 1822, S. 104.
Hansen, Martin L., f. 28/3 1851, Hdl., Frederiksberg c. 1870—84, d. 4/5 1901, S. 104.
Hansen, N., Gt., Svenstrup, o. 1886, S. 79.
Hansen, N. J., f. 1853, Gt. Hverringe, 1880—1905, d. 16/3 1907, S. 79.
Hansen, Peter, Hdl. Kbh. c. 1840—60, S. 101.
Hansen, Poul Chr., f. 24/4 1844, Hdl. Hellerup 1873, d. 9/11 1915, S. 105.
Hansen, R., Gt., Fr.-borg 1882—1918, S. 50.
Hansen, Rasmus, Urtemand Odense c. 1865, S. 103.
Hansen, Svend, f. 2/2 1758, Hdl. Kbh. fra 1788, d. 7/12 1847, S. 98, 101, Fig. 28.

Hansen, V. Fabricius, f. $^{17}/_{3}$ 1866, Kbh. Kommunes Gt. 1907, S. 83.
Hanssøn, Laurits, Ugm. Kbh., o. 1660, S. 91.
Hartman, Gt. Svenstrup, o. 1736, S. 71.
Hector, Christian Ditlof, Gt. c. 1720, S. 62.
Heise, E., f. $^{15}/_{9}$ 1859, Hbk. 1881, Overgt. Bregentved $^{1}/_{2}$ 1891—1904, d. $^{18}/_{8}$ 1904, S. 79.
Heldt, Chr., Gt. Kbh., c. 1719, Slotsgt. Odense 1720, S. 62—63.
Henrichsen, Jacob, Ugm. Kbh. o. 1668, S. 91.
Henriksen, P., f. $^{31}/_{10}$ 1861, Forstander Beder Havebrugsskole 1892—1913, Konsulent 1913, d. $^{26}/_{7}$ 1921, S. 120.
Heyne, Hilarius, Ugm. Nykøbing, c. 1641—61, S. 66.
Hermesen, Hendrik, Ugm. Fr.-borg, B. $^{10}/_{10}$ 1601—02, S. 29, 32, 43.
Hertz, Chr., Slotsgt. Skanderborg, c. 1726, S. 64, 94.
Hertz, Claus, Slotsforv. og Gt. Fredensborg indtil $^{6}/_{11}$ 1799, S. 55.
Hertz, Kr., Slotsforv. og Gt. Fredensborg 1729—52, S. 54.
Hettave, Claus, Gt., Voldmester Kbh. o. $^{15}/_{2}$ 1664, S. 82.
Hildebrandt, Johan, Gt. Nykøb. c. 1731—38, S. 66.
Hind, Chr. Hansen, Gt. Dronningslund fra $^{17}/_{2}$ 1754, S. 71, 72—75.
Hindberg, C., f. $^{24}/_{12}$ 1807, Gt., Enrum 1857—84, d. 1884, S. 78.
Hindberg, Viggo, f. $^{21}/_{3}$ 1858, Gt., Enrum fra 1884, S. 78.
Hinrichsen, Lorentz Wulff, f. $^{2}/_{5}$ 1832, Hdl. Kbh. fra 1850, d. $^{30}/_{9}$ 1888, S. 104, Fig. 30.
Hintze, Gt., Svenstrup, o. 1802, S. 76.
Hintze, C. F., f. $^{23}/_{2}$ 1825, Hdl. Kbh. fra 1845, d. $^{24}/_{5}$ 1898, S. 102.
Hintze, P. W., Kdl. Kbh. 1820—45, S. 102.
Hirschfeldt, C. C. L., f. $^{16}/_{2}$ 1742, Professor, Kiel 1769—92, d. $^{20}/_{2}$ 1792, S. 67, 110, Fig. 48.
Hock, Peter, Gt., Amalienborg, o. 1706, S. 59.
Hoff, Præst, Marienborg, o. 1830, S. 125.
Holbøll, Fr. L., f. $^{14}/_{10}$ 1765, Gt., Frydenlund 1788—93, bot. Gt. Kbh. 1793—1829, tillige Slotsforv. Fr.-borg til 1829, d. $^{30}/_{1}$ 1829, S. 50, 60, 85, Fig. 26.
Holbøll, Peter, Gt., Frydenlund indtil $^{3}/_{8}$ 1788, S. 60.
Holm, Slotsforv. og Gt. Odense, 1760—(1822?), S. 63.
Holm Møller, Hdl., Assens, o. 1850, S. 106.
Holmberg, Niels, Hdl. Nykøbing F., c. 1850, S. 105.
Holst, Karsten, Ugm. Kronborg, o. 1580, S. 28.
Hoy, Matthias, Gt., Svenstrup, 1724—$^{10}/_{5}$ 1733, S. 71.
Hoffman, C. Fr. Th., f. $^{4}/_{11}$ 1838, Hdl. Stubbekøbing fra 1880, d. $^{15}/_{5}$ 1902, S. 106.
Hughes, fransk Landskabsgartner, i Danmark c. 1888—98, S. 114.
Hyben, Heinrich, Ugm. Kg. Haver Kbh., o. 1590, S. 32.
Høberg, Jens, Slotsforv. og Gt. Jægersborg, d. 1719, S. 62.
Høegh, H. I. C., Præst, Gentofte, o. 1794, S. 124.
Høegh-Hansen, Ove, f. $^{15}/_{4}$ 1832, Kbh. Kommunes Gt. 1873, d. $^{16}/_{1}$ 1910, S. 83, 114, Fig. 24.
Høhle, Peter, bot. Gt. Kiel 1806—31, S. 86.
Ibsen, N. C. C., f. $^{20}/_{2}$ 1854, Hdl. Odense, d. $^{24}/_{10}$ 1916, S. 105.
Ihier (se Schier).

Iversen, »Madam sal.», Urtekone Haderslev c. 1800, S. 103.
Iversen, Peter, Ugm. Koldinghus, o. 1610, S. 28.
Jacob, Ugm., Skanderborg, o. 1569, S. 26—27, 107.
Jacob, Ugm., Kbh. o. 1660, S. 91.
Jacob, Gt., Fr.-borg o. 1600—1612, S. 17, 29, 43.
Jacobsen, Hans, f. $^{1}/_{3}$ 1815, Plantør Hæsede 1837—91, d. $^{25}/_{7}$ 1891, S. 87.
Jansen, Peter, Gt., o. 1809, S. 76.
Jardin, N. H., f. $^{23}/_{3}$ 1720, Bygmester 1754, d. 1799, S. 54, 58, 109.
Jensen, Bertel, Foged, Rosenborg, B. $^{23}/_{7}$ 1648, S. 31.
Jensen, Clemen, f. $^{31}/_{12}$ 1876, Hbk. 1899, Haveinspektør $^{1}/_{4}$ 1912, S. 54, 113.
Jensen, Frederik, Hdl. Kbh. o. 1870, S. 104.
Jensen, Fr. J. C., f. $^{1}/_{9}$ 1811, Hdl. Ærøskøbing 1835—41, Aarhus fra 1841, d. $^{16}/_{7}$ 1873, S. 102, Fig. 41.
Jensen, Jørgen Hans, f. $^{8}/_{4}$ 1816, Hdl. Kbh., 1843—76, d. $^{14}/_{1}$ 1899, S. 102.
Jensen, Kornelius, f. $^{23}/_{1}$ 1851, Hbk. 1871, Gt. Rosenborg $^{1}/_{11}$ 1873—$^{26}/_{2}$ 76, S. 48.
Jensen, Lars, Gt., Svenstrup 1804—20, S. 76.
Jensen, Mads, Lærer, Rude o. 1820, S. 128.
Jensen, N. P., Opsynsmand Fr.-borg, o. 1863, S. 50.
Jenssen, J. A. C., f. $^{13}/_{1}$ 1852, Hbk. 1777, Gt., Taarnholm 1877—81, Hdl. Stege 1881—1908, Graver stds. 1881—1916, S. 79, 106, 118.
Jenssøn, Morten, Ugm. Kbh., o. 1660, S. 91.
Jessen, C., Hdl. Plsk., Rinkenæs c. 1784, S. 97.
Johan, Ugm., Fr.-borg, o. 1600, S. 17, 29, 43.
Just, Ivar Dam, Præst, Vammen, o. 1774, S. 124.
Jørgensen, Chr., Gt., Hardenberg 1872—1923, S. 79, 87.
Jørgensen, Jens K., Overgt., Kgl. Haveselskab, fra 1907, S. 6, 80, Portræt S. 6.
Kaierød, Niels Jensen, »Den sidste Urtegaardsmand«, d. c. 1900, S. 104, Fig. 45.
Karen, Æblekvinde, Kbh. o. 1624, S. 37, 42.
Keller, F. W., Hdl. Kbh. 1850—80, S. 104.
Keller, F. W., f. $^{17}/_{1}$ 1840, Overgt., Bregentved 1875—90, d. $^{10}/_{11}$ 1890, S. 79, Fig. 19.
Kemp, Haveinspektør, Gottorp c. 1720, S. 66.
Kim, Olloff (Knus), Ugm. Kbh., o. 1668, S. 91.
Klatrup, Lærer, Gjørup o. 1825, S. 128.
Klinbot, Rasmus, Ugm. Kbh. o. 1668, S. 91.
Knocke, Herman, Gt., Gisselfeldt 1754—79, S. 71.
Knudsen, Edv., Gt., Lerchenborg 1864—78, S. 79.
Knus, se Kim.
Knutzen, H. D., Gt., Viborg og Randers o. 1826, d. Febr. 1897, S. 102.
Koch, Elers, se Elers.
Kock, Gt., Landhusholdningsselskabet 1805—06, S. 111.
Kock, Gt., Frisenborg c. 1815—43, S. 77, 112.
Kock, Fr. I., f. $^{23}/_{4}$ 1816, Hdl. Kbh. 1845—96, d. $^{26}/_{1}$ 1911, S. 104, Fig. 31.

Kock, Jacob Quirinsen de, Humlevrager Kbh., B. $^{18}/_{5}$ 1622, S. 40, 42.
Kolling, (Kolning) Arent, Ugm. Nykøbing, c. 1661, S. 66.
Kolning, se Kolling.
Kompffe, Slotsgt., Fr.-borg 1799—1804, S. 50.
Krarup, C. J. L., f. $^{25}/_{8}$ 1765, Præst, Borris 1794—1819, S. 127.
Kredsmer, Chr., Tornsætter Kbh., o. $^{29}/_{7}$ 1737, S. 58, 82.
Kreimer, Johan (Jochum Christoffer), Gt., Østrup Ladegaard før 1720, Fredensborg fra 1720, d. 1729, S. 54, 62, 71.
Krieger, Johann Christoph, Slotsgt., Slesvig, c. 1738, S. 67.
Krieger, Johan Cornelius, f. 1683, Gt., Rosenborg 1711—49, Hofgartner 1721, Overlandbygmester 1725, Justitsraad 1749, d. 1755, S. 44—50, 54, 57, 63, 109.
Kristensen, H., Lærer, Føvling, o. 1886—90, S. 129.
Krysser, Erhard, Gt., Lystrup før 1720, S. 62, 71.
Krüger, Landskabsgartner, o. 1841—46, S. 113.
Kæsemacher, J. W., bot. Gt., Kbh. 1770—80, d. 1780, S. 85.
König, David, Ugm., Rosenborg Lysthave, o. 1633—46, S. 30, 31, 33, 90, 91.
König, Hans (Könning), Ugm. Kg. Haver Kbh., B. $^{18}/_{5}$ 1602, Rosenborg 1608—46, Frøhdl., B. $^{13}/_{12}$ 1619, S. 29—32, 89, 91.
Könning, Hans, se König.
Lagvary, Georg Ferdinand, Gt., Vemmetofte c. 1737 og Blaagaard, S. 58, 71.
Lakuder, Morten de, Gt., Rosenborg c. 1620, S. 30.
Lange, Axel, f. $^{4}/_{12}$ 1871, Hbk. 1893, bot. Gt. Kbh. $^{1}/_{11}$ 1902, S. 86.
Lars, Havekarl, Svenstrup, 1802—36, S. 77.
Lars, Ugm., Kbh. o. 1668, S. 91.
Larsen, Gt., Engelholm, 1850, S. 77, 112.
Larsen, C. V., Hdl. Plsk., Præstø fra 1871, S. 105.
Larsen, Christoffer, f. $^{3}/_{2}$ 1836, Slotsgt., Fredensborg $^{1}/_{4}$ 1864—$^{1}/_{5}$ 1911, S. 56.
Larsen, N., Lærer, Birkende o. 1817, S. 128.
Larsen, Syrach, f. 1863 bot. Gt., Forstbot. Have, fra $^{1}/_{11}$ 1893, S. 86.
Lassen, Fr., Lærer, Hasseris o. 1830, S. 128.
Lehn, Gt., Nordfeldt o. 1850, S. 77.
Lehnert, (Lehnhard), Ugm. Kbh. o. 1660—68, S. 91—92.
Lehnhard, Jørgen, se Lehnert.
Leithoff, Orangerimester (Rosenborg?), c. 1744, S. 45—46.
Lerche, Povel, f. 1684, Præst, Lumby 1724—31, o. 1738, S. 124.
Levin, Slotsgt., Amalienborg, o. 1685, S. 59.
Lindegaard, Peter, f. $^{16}/_{1}$ 1758, Slotsgt., Rosenborg $^{31}/_{7}$ 1791—1832, d. $^{26}/_{10}$ 1832, S. 47—48, 49, Fig. 5.
Lindholm, P. W., f. $^{24}/_{5}$ 1856, Lærer 1884—1921, Skolehavekonsulent fra 1921, S. 129.
Lockhammer, Sebastian, Ugm., Rosenborg o. 1602, S. 30, 108.
Longueville, de, Kaptain, o. 1747, S. 82.
Loppentien, Gt., Svenstrup, o. 1757, S. 71.
Lucas, Christian, Ugm., Kbh., o. $^{26}/_{5}$ 1735, S. 92.
Lucie, Kaalkone, Kbh., o. 1380, S. 34, 42, 87.

Lund, H. G., cand. theol., Fyn, o. 1786, S. 124.
Løvgren, Havekarl, Svenstrup 1826—45, S. 77.
Madsen, Gt., Gjorslev fra 1880, S. 79.
Madsen, H., f. $^{13}/_{3}$ 1848, Gt., Nørager 1876, d. $^{19}/_{8}$ 1923, S. 79.
Madsen, H. D., Gt., Rosenborg c. 1880, S. 48.
Mansa, Chr. L., f. 1793, Slotsgt., Fredensborg $^{13}/_{4}$ 1820—33, S. 55, 79.
Mansa, Joh. Ludvig, f. $^{10}/_{4}$ 1740, Gt., Fuglsang 1765, Slotsgt., Marienlyst 1784, Gt. og Slotsforvalter Fr.-borg $^{23}/_{4}$ 1794—99, Gt. og Slotsforv. Fredensborg $^{6}/_{11}$ 1799—$^{13}/_{4}$ 1820, d. $^{13}/_{4}$ 1820, S. 49—50, 55, 110, Fig. 7.
Martini, Gt., Svenstrup o. 1771, S. 71.
Mathiesen, Hans, f. $^{25}/_{6}$ 1829, Hdl. Plsk. Korsør 1854—84, d. $^{13}/_{3}$ 1884, S. 105, Fig. 40.
Mathiesen, Jens, Hbk. 1881, Hdl. og Plsk. Korsør 1887—1916, S. 105.
Mathiesen, J. G., f. $^{3}/_{9}$ 1859, Hdl. Plsk., Korsør 1854—87, d. $^{25}/_{12}$ 1924, S. 105.
Mathiesen, Karl, Hdl. og Plsk. fra 1864, S. 105.
Matthiesen, C., f. $^{14}/_{9}$ 1841, Lærer Gundsømagle, Pomolog, S. 129, Fig. 59.
Meisling, Peter, Gt., Lerchenborg 1852—64, S. 78.
Mette, Urtekone, Vordingborg c. 1867, S. 103.
Mensch, Haveinspektør, Gottorp c. 1782, S. 66.
Michelsen, Gt., Vemmetofte c. 1870, S. 79.
Michelsen, Laurits, Ugm. Kbh. Slot, o. 1642, S. 33, 45.
Millner, sen., engelsk Landskabsgartner, i Danmark c. 1880, S. 114.
Millner, H. C., engelsk Landskabsgartner, i Danmark c. 1880—1900, S. 114.
Mohr, F. W., Hdl. Kbh. c. 1850, S. 102.
Mohr, J. Fr., Hdl. Kbh., o. $^{17}/_{11}$ 1787, S. 99.
Molthan, Hans, Ugm., Vamdrup, o. 1581, S. 28.
Mourier, O. W., f. $^{3}/_{11}$ 1843, Hbk. 1877, Stiftsgt., Vallø 1879—1902, d. $^{1}/_{2}$ 1922, S. 79.
Mouritsen, Dorthe, Gartnerkone, Kbh., c. 1662, S. 37.
Mouritzen, Gt., Gjorslev c. 1840, S. 77, 112.
Müller, jun., Haveinspektør, Odense 1816—22, S. 63.
Müller, Hans (von), f. $^{9}/_{11}$ 1743, Gt., Odense, Haveinspektør 1795—1816, d. $^{20}/_{8}$ 1816, S. 63—64.
Møller, Gt. ved Landhusholdningss. fra 1816, S. 111.
Møller, Conrad Vilh., Gt., Gisselfeldt 1800—1828, S. 76.
Møller, Chr. Damgaard, f. $^{20}/_{5}$ 1849, Hdl. Skive, d. 1905, S. 105.
Møller, C. Th., Gt., Jægerspris 1861—1918, S. 60.
Møller, Holm, se Holm.
Møller, Jens, Lærer, Fjellerad, o. 1824, S. 128.
Møller, Laur., Gt., Fr.-borg fra 1918, S. 50.
Møller, Peder, Gt., Gyldenløves Gaard Kbh., o. 1670, S. 60.
Mørch, Otto J. N., f. $^{17}/_{7}$ 1799, bot. Gt. Lund 1826—29, do. Kbh. 1829—42, d. $^{25}/_{7}$ 1842, S. 85, Fig. 27.
Naumann, Friederich, Hdl. Kbh. 1804—12, S. 101.
Nielsen, Chr., Lærer, Tapdrup. S. 129.

Nielsen, H., f. $^{1}/_{7}$ 1827, Hdl. Nakskov, d. $^{16}/_{7}$ 1917, S. 106.
Nielsen, J., Lærer, Udesundby c. 1817, S. 128.
Nielsen, Joh., Lærer, Særsløv, o. 1827, S. 128—129.
Nielsen, Knud, f. $^{31}{}_{8}$ 1826, Bestyrer, Hdl. Kbh. 1861—1904, d. $^{15}/_{3}$ 1915, S. 104.
Nielsen, L., f. $^{13}/_{3}$ 1842, Hdl. Plsk., Hørsholm 1875—1919, d. $^{9}/_{11}$ 1919, S. 105.
Nielsen, Thue, Ugm., Koldinghus, o. 1616—17, S. 28.
Nissen, Hans Ditlev, f. 1769, bot. Gt. Sorø 1802—34, S. 86.
Nyeland, Stephan, f. $^{12}/_{9}$ 1845, Forstander, Vilvorde 1875—1905, d. $^{13}/_{12}$ 1922, S. 119, Fig. 55.
Ohlsen, Ernst, Hdl. Kbh. c. 1880, S. 104.
Ohlsen, Jørgen Ernst, f. $^{23}/_{9}$ 1814, Hdl. Kbh. 1846, d. $^{2}/_{11}$ 1861, S. 101, Fig. 29.
Ohlsen, Ole, Hdl. Kbh. 1812—46, S. 101.
Olsen, Chr., f. $^{16}/_{10}$ 1842, Hdl. Odense 1862—1914, d. $^{30}/_{11}$ 1914, S. 105, Fig. 33.
Olsen, F., Gt., Gisselfeldt 1868—87, S. 79, Fig. 16.
Olsen, J. C., f. $^{26}/_{6}$ 1826, Overgt. Haveselsk. 1864—1907, d. 1912, S. 80.
Olsen, R., f. $^{25}/_{11}$ 1817, Hdl. Odense 1854—87, d. i Odense, S. 105.
Olsen, R. Th., f. $^{30}/_{1}$ 1862, Hdl. Odense 1887, d. $^{28}/_{2}$ 1920, S. 106.
Paludan, F., f. $^{16}/_{1}$ 1850, Hbk. 1871, Slotsgt. Rosenborg 1887—1909, Bernstorff 1912—24, S. 48, 57.
Peder, Ugm., Svenstrup, o. $^{12}/_{8}$ 1692—1703, S. 70.
Pedersen, Chr., f. $^{19}/_{1}$ 1848, Gt., Lerchenborg 1880—1909, d. $^{7}/_{6}$ 1916, S. 79—80, Fig. 20.
Peters, Gerril, Plsk. Nordstrand c. 1800, S. 97.
Peters, Jac., Plsk. Nordstrand, c. 1754, S. 97.
Petersen, Gt. og Sognefoged Kolding, o. 1837, S. 66.
Petersen, Hdl. Horsens c. 1870, S. 105.
Petersen, Carl Ludvig, f. $^{21}/_{9}$ 1816, Slotsgt. Bernstorff 1847—50, do. Rosenborg 1850—60, d. $^{5}/_{6}$ 1866, S. 48, 56.
Petersen, Chr. Fr., Gt., Gisselfeldt 1829—69, S. 77.
Petersen, Daniel, f. $^{16}/_{11}$ 1849, Hbk. 1873, Hdl. Kbh. (Valby) 1874—1910, d. $^{19}/_{10}$ 1910, S. 104.
Petersen, Hans, f. $^{24}/_{6}$ 1694, Gt., Graasten 1716—1783, d. $^{7}/_{3}$ 1783, S. 67.
Petersen, J., Landskabsgartner Odense c. 1853—60, S. 113.
Petersen, Jens, f. 1822, Hdl. Roskilde, d. $^{16}/_{7}$ 1907, S. 105.
Petersen, Jens Peter, f. $^{29}/_{7}$ 1804, Undergt., Rosenborg 1828, Gt. stds. 1832—48, d. $^{15}/_{4}$ 1866, S. 48.
Petersen, L., Gt., Gaunø 1737—85, S. 71.
Petersen, Lars, Gt., Gisselfeldt 1783—-90, derefter Gaunø, S. 71, 76.
Petersen, Lorenz, Gt., Lerchenborg, c. 1500, S. 69.
Petersen, P., Lærer, Skafterup, c. 1819, S. 128.
Petersen, Peter, f. 1754, Slotsgt. Fr.-berg $^{19}/_{9}$ 1782—$^{24}/_{1}$ 1826, d. $^{24}/_{1}$ 1826, S. 52, 64, Fig. 8.
Pflüger, Johan Tobias, Slotsgt. Hørsholm o. 1721—(51?), S. 60.
Polle, Morten, Humlemester, Koldinghus, o. $^{10}/_{7}$ 1578, S. 16.

Poul, Humlemand, Antvorskov, o. $^{10}/_{8}$ 1580, S. 16.
Poulsen, Gt., Gjorslev og Aalholm, c. 1830—40, S. 77.
Poulsen, D. T., f. $^{29}/_{11}$ 1850, Hbk. 1872, Hdl. Plsk. Kbh. (Valby) 1878, d. $^{23}/_{7}$ 1925, S. 104, Fig. 32.
Poulsen, Henrik, Ugm., Rosenborg Urtehave, o. 1663, S. 30, 33.
Poulsen, Jürgen Friederich, Gt., Jægerspris, B. $^{20}/_{3}$ 1733, S. 60.
Preisler, Gt., Blaagaard indtil 1805, Graver Kbh., B. $^{12}/_{10}$ 1805, S. 116.
Preuss, Voldmester, Kbh. o. 1747, S. 82.
Quirinsen, de, Kock: se Kock.
Quistgaard, Th. M., Graver, Roskilde 1873—1916, S. 118, Fig. 52.
Raffn, Thamis, Gt., Koldinghus fra 1665, S. 65.
Rafn, P., f. $^{3}/_{10}$ 1861, Hdl., Glostrup, d. $^{26}/_{8}$ 1926, S. 100.
Raggenkamp, Gt., Rosenborg, o. $^{21}/_{11}$ 1736, S. 45, 94.
Rasmussen, C., Hdl., Graver, Silkeborg 1903, d. 1905, S. 105, 118.
Rasmussen, Carl Anton, f. 1836, Gt., Tranekær 1874—1919, d. $^{19}/_{1}$ 1926, S. 79, Fig. 18.
Rasmussen, Erik, Gt. og Slotsforv., Marienlyst før 1837, Anlægsgt. v. Faaborg c. 1837—66, S. 59, 113.
Rasmussen, Hans, Urtemand, Odense c. 1865, S. 103.
Rasmussen, Johs., Opsynsmand, Sorgenfri Skov før 1915, S. 56.
Rasmussen, M., f. 1852, Gt., Frijsenborg 1887, d. $^{22}/_{12}$ 1920, S. 79.
Rasmussen, N. P., Hdl., Graver, Odense 1816—54, S. 102, 117.
Rasmussen, N. P., f. $^{8}/_{12}$ 1835, Hdl., Odense 1854, S. 105, Fig. 34.
Rasmussen, Th., Hdl., Odense c. 1885, S. 105.
Rathsach, L., Gt. v. Kgl. Haveselskab 1843—47, S. 80.
Ravens, Chr., f. $^{3}/_{8}$ 1857, Hdl., Odense, d. $^{19}/_{6}$ 1910, S. 105.
Regnat, (Reynalt), Gt., Kronborg, o. $^{18}/_{5}$ 1738—c. 44, S. 58.
Reynalt, se Regnat.
Rossen, Forvalter, Dronninglund, o. 1754, S. 72.
Rostgaard, Hans, Foged, Rosenborg, o. 1650, S. 31.
Rothe, Rudolph, f. $^{12}/_{10}$ 1802, Slotsgt., Fredensborg 1833—49, Landskabsgartner 1849, Haveinspektør 1850, Forstraad 1852, Etatsraad 1869, d. 1877, S. 50, 54—55, 56, 112, Fig. 49.
Rothe, Tyge, f. $^{13}/_{9}$ 1834, Slotsgt., Rosenborg $^{15}/_{7}$ 1866—87, d. $^{16}/_{10}$ 1887, S. 48, Fig. 6.
Rude, Gabriel, Gt., Gisselfeldt 1779—83, S. 71.
Rytter, Dorothe, Gt., Ribe, o. 1735, S. 95.
Rytter, Maglene, Gt., Ribe, o. 1735, S. 95.
Røhr, Levin, Humleører, Ribe, o. 1735, S. 40.
Saltau, Friederich, Slotsgt., Koldinghus fra 1725, S. 65.
Saltau, Joachim, Slotsgt., Koldinghus før 1725, S. 65.
Salvister, Gt., Kiel Slot c. 1722, S. 67.
Schaldemose, Plantør, Randers c. 1800—40, S. 112.
Schaumburg, Haveinspektør, Gottorp c. 1780, S. 66.
Schebel, Johannes, f. $^{3}/_{5}$ 1797, Slotsforv. og Gt., Marienlyst 1835—57, d. $^{22}/_{7}$ 1867, S. 59.
Scheel, Jochym, Ugm. Kbh., o. 1668, S. 92.
Scheneberg, Benedix, Humleører, Kbh., o. $^{12}/_{12}$ 1595, S. 39.
Schier, (Skier, Ihier), Claus, Ugm. Kg. Køkkenhave til 1657, S. 45, 91.

Schillknecht, Gt., Bregentved, o. 1754, S. 71.
Schlichten, Gt. Gjorslev (?), S. 77.
Schmidt, Chr. Fr., f. 1734, Slotsforv., Fr.-berg 1767—86, Generalinspektør for de kgl. Haver 1781—86, Hdl. ved Haderslev 1786, d. $^{25}/_{6}$ 1928, S. 52, 98.
Schneckelt, Peter, Gt., Rosenborg o. 1706—07, S. 45, 59.
Schrøder, Søren Niels, Gt., Udlandet, o. $^{29}/_{7}$ 1737, S. 58.
Schwartz, C., Gt., Vallø 1702—08, S. 70.
Schvenn, Johan, Gt. ved Landhusholdningsselsk. indt. 1810, S. 111.
Seidenfaden, Kommunelærer, Kbh., v. D., S. 87.
Seinmann, Bendix, Gt. og Slotsforv., Kronborg til 1737, S. 57.
Simonsen, Ove, f. $^{23}/_{10}$ 1824, Hdl., Hobro 1857, d. $^{5}/_{4}$ 1912, S. 105.
Sinecksen, Nikolaj, Hdl., Ribe, o. 1735, S. 95.
Sivers, Gert, Humleører, Ribe, o. 1735, S. 40.
Skier, Claus, se Schier.
Skotte, Hans, Ugm., Koldinghus fra 1578, S. 27—28, 32.
Skovsboe, Slotsgt., Sorgenfri c. 1868, d. 1912, S. 56.
Smidth, Jens Hansen, f. $^{14}/_{7}$ 1769, Præst, Moseby 1804—47, Magister, d. $^{20}/_{1}$ 1847, S. 124, Fig. 57.
Sonath, Johan Daniel, Gt., Skjoldnæsholm før 1738, S. 58, 71.
Spath, Heinrich, Gt., Lerchenborg c. 1747—50, S. 71.
Sperling, Otto, f. 1602, Læge, Bestyrer, Rosenborg 1637—44 og 46, d. 1681, S. 86—87.
Staal, Hans, Gt., Lerchenborg 1770—1802, S. 71.
Stapel, Ludv. N. C., f. $^{20}/_{4}$ 1818, Slotsgt., Odense $^{1}/_{8}$ 1845—1892, d. $^{3}/_{3}$ 1904, S. 64.
Stapel, C. Ph., f. $^{12}/_{3}$ 1789, Slotsgt., Odense 1822, d. $^{20}/_{5}$ 1848, S. 64, Fig. 10.
Stauckardt, Johann Jürgen, Svend, Slesvig, Rosenborg m. fl. St. 1738—44, S. 67.
Steen, Hendrich, Gt., Skjoldnæsholm før 1711, S. 71.
Steen, Johan Christian, Gt., Hollufgaard o. 1799, S. 76.
Steffensen, J. K., f. 1848, Hdl., Holstebro, d. 1915, S. 106, Fig. 44.
Stekeli, Kunstmeister, Gottorp c. 1791, S. 66.
Stenbæk, Halfdan, f. $^{2}/_{1}$ 1879, Hbk. 1900, Lærer v. Landbohøjsk. $^{1}/_{10}$ 1903, Professor $^{1}/_{9}$ 1907, d. $^{8}/_{6}$ 1908, S. 120.
Struwe, G., f. $^{15}/_{4}$ 1834, Anlægsgt., Randers, d. $^{27}/_{2}$ 1915, S. 113.
Suhr., C. V., Hdl., Landskabsgt. o. 1850—60, S. 113.
Swendsen, Gt., Tranekær til 1874, S. 79.
Svendsen, H., f. $^{16}/_{2}$ 1847, Hdl., Amager, d. $^{1}/_{2}$ 1926, S. 104.
Svensson, O., Gt., Bernstorff 1851—68, S. 56.
Sørensen, Gt., Corsøegaard, o. 1800—50, S. 77.
Sørensen, Hdl., Næstved, c. 1850, S. 105.
Sørensen, Voldmester, Kbh. c. 1838—65, S. 83.
Sørensen, Asger, Slotsgt., Bernstorff 1905—12, S. 57.
Sørensen, H. C., Gt., Tjele 1863 o. v., S. 79.
Sørensen, J., f. $^{1}/_{2}$ 1853, Hdl., Emdrup 1879, d. $^{20}/_{12}$ 1924, S. 104, Fig. 43.
Sørensen, Peter, Gt., Koldinghus, B. $^{14}/_{5}$ 1643, d. 1665, S. 28, 65.

Tallacher, Jacob, Gt., Fr.-borg, o. $^{12}/_{10}$ 1584, S. 28.
Teisner, Chr. Fr., Gt., Fr.-borg 1804, Slotsgt. stds. 1829, S. 50.
Thayssen, E. C., bot. Gt., Sorø 1880—1914, S. 86, Fig. 23.
Thiesen, Henrik G., Gt., Gisselfeldt 1812—68, S. 77, Fig. 12.
Thomas, Ugm. Fr.-borg, o. 1612, S. 29, 43.
Thomsen, Andreas, Gt., Rosenborg, o. før 1685, S. 45.
Thomsen, Jørgen, Gt., Rosenborg før 1685, S. 45.
Thomsen, Thomas, Hdl. Plsk. Als til 1889, S. 105.
Thura, Laurids de, f. $^{4}/_{3}$ 1706, Hofbygmester 1733, d. $^{6}/_{9}$ 1759, S. 62, 109, Fig. 47.
Torsten, Humlemester, Skovkloster c. 1467—71, S. 16.
Trallow, Adam, Gt., Koldinghus c. 1680, S. 65.
Tuesen, Hans, Humlemester, Malmø, o. 1547, S. 16.
Tønnis, Ugm., Fr.-borg, o. 1600—04, S. 17, 29.
Ublacker, (Eblacher), Gt., Rosenborg Lysthave 1649—71, S. 44, 45.
Uttermoll, Diderich, Gt., c. 1720, S. 62.
Vack, Heinrich, Slotsgt., Kiel, o. 1699, S. 67.
Wagenblast, bot. Gt., Forstbot. Have c. 1858, S. 86.
Wagener (Wegner, Wegener), Johan, Gt., Bregentved 1740—47, Gt., Slotsforv., Jægersborg 1747—51, S. 62, 66, 71.
Wegner, Johan, se Wagener.
Weilbach, Aug., f. $^{23}/_{11}$ 1813, bot. Gt., Kbh. 1842—68, d. $^{11}/_{5}$ 1868, S. 85—86, Fig. 25.
Weinmann, Johan Caspar, Gt., Helsingør, o. $^{20}/_{7}$ 1737, S. 57.
Wendt, Fr. W., f. $^{2}/_{7}$ 1815, Hdl., Roskilde, d. $^{2}/_{8}$ 1895, S. 105.
Westerholdt, Marcus, Slotsgt., Charlottenlund (Gyldenlund) 1719—30, S. 56.
Wibelitz, Marcus, Foged, Rosenborg, B. $^{9}/_{6}$ 1606, S. 30, 31.
Vichelmann, Johan, Gt., Lerchenborg 1802—22, S. 76.
Wilchen, Hans Jürgen, Slotsgt., Fredensborg, B. $^{9}/_{12}$ 1699—1728, S. 49.
Vilhelm, f. 1127, Abbed, Eskildsø 1165—75, Æbeltoft 1175, d. $^{6}/_{4}$ 1203, S. 10, 19—20, Fig. 1.
Wilhelm, August, Haveinspektør, Gottorp, c. 1791, S. 66.
Willesen, Graver, Hdl., Silkeborg til 1913, S. 118.
Winther, Otto, Gt., Stensballegaard o. 1799, S. 71, 72.
Visse, C., Lærer, Frejlev o. 1910, S. 129.
With, Casper, Gt., o. $^{20}/_{7}$ 1737, S. 58.
Woblach, Johann, Georg, Slotsgt., Kiel, o. 1742, S. 67.
Voegt, Anders, Ugm., Kbh., o. 1658, S. 91.
Voetmann, F. A., bot. Gt., Sorø 1834—80, S. 86.
Voigt, Friederich Chr., bot. Gt., Kbh., B. $^{6}/_{2}$ 1762, S. 86.
Voigt, Jørgen Fr. L., Gt. og Slotsforv., Fr.-berg 1744—86, S. 51, 94.
Voigt, Nikolaj, Gt. v. Landhusholdningsselskabet fra 1812, S. 111.
Voigt, Marcus Friederich, f. 1757, Slotsforv. og Gt., Fr.-berg $^{16}/_{7}$ 1786, d. 1815, S. 52—53, Fig. 9.
Voigt, Nikolaj, Gt. og Slotsforv., Fr.-berg 1744—86, S. 52.
Voigt, Ulrich Adolph, Gt., Frydenlund, B. $^{1}/_{12}$ 1739—44, S. 60.
Voss, Adolph, Gt. og Slotsforv., Fredensborg, B. $^{4}/_{3}$ 1765, S. 55.

Voss, Carl Albrecht, Gt., Fr.-borg, o. 1756, S. 49.
Voss, Hans Adolph, Svend, Fredensborg før 1737, S. 58.
Wolff, C. A., Slotsgt., Fr.-berg $^{24}/_{1}$ 1826, S. 53.
Volter, Ugm., Kg. Haver Kbh., o. $^{18}/_{11}$ 1559, S. 26.
Vothmann, Evert, Gt., Fusingø, o. 1705, S. 71, 94.
Vothmann, Evert, Hdl. Plsk., Økloster Mølle, o. $^{20}/_{4}$ 1726, S. 100.
Vothmann, Henrich P., Lærebrev $^{24}/_{1}$ 1734, Hdl. Plsk., Sønderborg 1797, S. 67, 94.
Vothmann, Johan, Hdl. Plsk., Snodstrup, o. 1799—1802, S. 94, 100.
Vothmann, Johan Georg, Hdl., Haveinspektør, Sønderborg, omkr. 1800, S. 94.
Vothmann, Johan Peter, Hdl. Plsk., Sønderborg 1736—97, S. 94.
Vothmann, Nikolaj, Hdl. Plsk., Sønderborg, d. 1831, S. 94.
Vothmann, Peter, Gt., Sønderborg Slot 1689, Hdl. Plsk., Sønderborg 1695—1736, d. 1736, S. 93—94.
Wøldike, Jeremias, f. $^{5}/_{6}$ 1819, Præst, Gedesby 1849—60, Ø.-Hornum 1860—79, Kværndrup 1879—87, d. April 1887, Pomolog, S. 125—26, Fig. 58.
Zeiner-Lassen, f. $^{28}/_{5}$ 1846, Hdl. Plsk., Helsingør 1873, d. $^{27}/_{6}$ 1914, S. 105, Fig. 39.

Af Litteratur om danske Gartnere skal fremhæves:

Bruun og Lange: Danmarks Havebrug og Gartneri til 1919.
»Gartner-Tidende« 1885 o. flg.
Fr. Heide: Herregaardsgartner Christian Pedersen, 1919.
Lange og Trier: Danske Havebrugskandidater 1865—1921.
Fr. Heide: Midtsjælland i de gode gamle Dage, 1919.
— : Fra Frederiksberg Have til Bakkehuset, 1918.
Nikolaj Hansen: Mindeord om Gartner Marcus Fr. Voigt, 1909.
Fr. Paludan: I. A. Dybdal, 1924.

Tidligere udkom bl. a.:

Johannes Tholle: Moseby Præster og deres Have gennem mere end halvandet Hundrede Aar, 1924.
— — : Emdrupborg, 1924.
— — : Historisk-botaniske Haver i Danmark, 1925.
— — : Dan danske Begravelsesplads' historiske Udvikling, 1925.
— — : Knuthenborg Park og Have, 1925.
— — : Sydsjællands og Møens Havebrug i gamle Dage, 1926.
— — : Haver og Havebrug i Ribe Amt i gamle Dage, 1927.
— — : Af Grønttorvets Historie, 1927.

UDKOMMET ER

FRITS HEIDE:

SAMTALEØVELSER
OVER DET DAGLIGE LIVS
BOTANIK

56 SIDER *PRIS KR. 2.00*

⚜

HAANDBOG I
VAREKUNDSKAB

Hefte I: Kaffe
= II: The
= III: Kakao
= IV: Kokos m. m.
Hefte V: Ris m. m.
= VI: Tobak
= VII: Kautschuk
= VIII: Krydderier

Pris: Heftet: Kr. 18.00,
Hefterne sælges ogsaa enkeltvis
à Kr. 2.50 pr. Ekspl.

⚜

FAAS I ALLE BOGLADER

J. H. SCHULTZ FORLAG
KØBENHAVN